

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΣΑΛΛΑΡΗ

(Α.Μ.: 1012202103047)

Θέμα: «Η αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους στο μεταίχμιο του 19ου με τον 20ό αιώνα»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

Συν επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Συν επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2024

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	5
A' Κεφάλαιο	7
Ο αγροτικός κόσμος της Ελλάδας την περίοδο 1830 -1870.....	7
B' Κεφάλαιο	13
Η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου 1871	13
Γ' Κεφάλαιο.....	20
Το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και η συμβολή του στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας(1880 -1909).....	20
Δ' Κεφάλαιο.....	30
Το πλεονέκτημα της καλλιέργειας της σταφίδας και η χρηματοδότηση της παραγωγής	30
4.1. Οι εμπορευματικές σχέσεις την περίοδο 1830 -1860.	30
E' Κεφάλαιο,.....	37
Η σταφιδική κρίση και ο αντίκτυπος της στον αγροτικό πληθυσμό της Ελλάδας.	37
5.1 Τα αίτια της κρίσης και επιπτώσεις της.....	37
5.2 Προσπάθειες για την ρύθμιση του σταφιδικού ζητήματος.....	40
Z' Κεφάλαιο.....	44
Οι μεγάλες ιδιοκτησίες της Θεσσαλίας , η οργάνωση των ακτημόνων- κολίγων και η αιματηρή εξέγερση στο Κιλελέρ	44
6.1 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μεγάλων ιδιοκτησιών μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881.	44
6.2 Οι πρώτες προσπάθειες για την επίλυση του Θεσσαλικού ζητήματος.	47
6.3 Τα πρώτα αγροτικά κινήματα και η πορεία προς την εξέγερση του Κιλελέρ	50
H' Κεφάλαιο,	57
Η ψήφιση του αγροτικού νόμου του 1917 και η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης.....	57
Θ' Κεφάλαιο,	65
Η κρίση της αγροτικής οικονομίας ,η αντιμετώπιση και η ανάκαμψη της την περίοδο 1929-1939	65
8.1 Οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929 στην Ελλάδα	65

8.2.Η προστατευτική πολιτική της Κυβέρνησης Βενιζέλου.....	68
8.3 Η ανάκαμψη της αγροτικής οικονομίας την περίοδο 1932-1939	69
Πηγές και Βιβλιογραφία	75
Περίληψη	80

Πρόλογος

Η παρούσα Διπλωματική Διατριβή Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης, εκπονήθηκε στα πλαίσια ολοκλήρωσης της παρακολούθησης του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: «*Νέες Θεωρήσεις και Πρακτικές*». Η συγκεκριμένη Διατριβή πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη του κ. Θανάση Χρήστου Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με συν επιβλέποντες τον κ. Ιάκωβο Μιχαηλίδη, επίσης καθηγητή του τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του ΑΠΘ και της κ. Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη, μέλος Ε.Ε.ΔΙ.Π του τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Αντικείμενο μελέτης της συγκεκριμένης Διατριβής, είναι :« *Η αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους στο μεταίχμιο του 19ου με τον 20ό αιώνα*». Πιο συγκεκριμένα επιδιώκεται να καταγραφούν, και να αναλυθούν διεξοδικά τα μέτρα, οι μέθοδοι και τα ενιαία προγράμματα που εκπονήθηκαν από τις κυβερνήσεις που επικράτησαν την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, με κύριο στόχο την ορθολογική ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των αγροτών.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέπων καθηγητή μου κ. Θανάση Χρήστου, ο οποίος με τις πολύτιμες οδηγίες του με παρότρυνε να μελετήσω ένα τόσο πολύπλευρο και εκτεταμένο θέμα, το οποίο εμπίπτει στα πλαίσια των προπτυχιακών γνωστικών μου σπουδών, καθώς είμαι απόφοιτος του τμήματος Οικονομικών Σπουδών του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω ολόψυχα την οικογένειά μου, για την ηθική στήριξη και την κατανόηση που έδειξαν σε όλη την διάρκεια της διετούς φοίτησής μου στο συγκεκριμένο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, το οποίο πέρα την επιστημονική γνώση και ιστορική στοιχειοθέτηση δύναται να δώσει απαντήσεις στα σύνθετα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα που αναδύονται μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό γίνεσθαι της χώρας.

Εισαγωγή

Η παρούσα Διπλωματική εργασία έχει ως αντικείμενο την μελέτη της αγροτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους στο μεταίχμιο του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα. Όταν αναφερόμαστε στον όρο αγροτική πολιτική, εννοούμε τον τρόπο με τον οποίο παρεμβαίνει ένα κράτος στην οικονομική λειτουργία το αγροτικού τομέα, σε όλες τις εποχές, εξυπηρετώντας συγκεκριμένους στόχους και επιφέροντας ποικίλες επιπτώσεις στις διάφορες ομάδες του πληθυσμού. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής, θα μελετηθούν θέματα που αφορούν την διάρθρωση του αγροτικού πληθυσμού, την οργάνωση της παραγωγής, την ζήτηση προϊόντων, την λειτουργία της αγοράς, την τεχνολογία και τον βαθμό παρέμβασης του ελληνικού κράτους, από τα 1871 μέχρι και τις αρχές του 20 αιώνα .

Στο πρώτο κεφάλαιο, γίνεται μια εκτεταμένη αναφορά στα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του αγροτικού κόσμου την περίοδο του 1830-1870, όταν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος στηριζόταν στο πρωτογενή τομέα παραγωγής και η οικονομία του ήταν κυρίως αγροτική. Επιπλέον περιγράφεται το ιδιοκτησιακό καθεστώς που κυριάρχησε στην ελληνική επικράτεια την περίοδο αυτή και πως αυτό επηρέασε την δομή και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής αγροτικής οικογένειας .

Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζεται λεπτομερώς η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση που σημειώθηκε στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Συγκεκριμένα στα 1871, η Κυβέρνηση Κουμουνδούρου λαμβάνει τα πρώτα μέτρα αγροτικής πολιτικής, προχωρώντας στην διανομή των εθνικών γαιών στους καλλιεργητές και θέτοντας τις βάσεις για ένα πλήρη μετασχηματισμό της αγροτικής δομής.

Στο τρίτο κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στον Χαρίλαο Τρικούπη, τον πολιτικό που θα προωθήσει ένα ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων και δημόσιων έργων και θα θέσει τα θεμέλια για τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους. Τα δημόσια έργα που συντελέστηκαν την περίοδο 1880-1909, μεταμόρφωσαν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και έδωσαν θετικό πρόσημο στο πρωτογενή τομέα της παραγωγής.

Στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η σταφιδάμπελος, το κύριο εξαγωγικό και εθνικό προϊόν της ελληνικής οικονομίας. Η καλλιέργεια της σταφίδας αρχίζει να παίρνει εντυπωσιακές διαστάσεις, λόγω της εξωτερικής ζήτησης του

προϊόντος στην ευρωπαϊκή αγορά και να γίνεται κυρίαρχο εξαγωγικό προϊόν της ελληνικής οικονομίας. Με την πτώχευση όμως του ελληνικού κράτους το 1893, ο ρυθμός ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας μειώνεται σημαντικά. Η διεθνής ύφεση που ανακύπτει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε συνδυασμό με την αδυναμία διάθεσης των αγροτικών προϊόντων και κυρίως της σταφίδας στις διεθνείς αγορές, θα θέσει την αγροτική οικονομία σε τροχιά χρόνιας κρίσης. Μια δεκαπενταετία μετά, η ελληνική οικονομία ανακάμπτει σταδιακά, ενώ τα μέτρα που θα ληφθούν στην διάρκεια της κρίσης, αρχίζουν να αποδίδουν.

Στο έκτο κεφάλαιο, γίνεται μια περιγραφή του ιδιότυπου ιδιοκτησιακού καθεστώτος των τσιφλικιών στην περιοχή της Θεσσαλίας και πως αυτό το καθεστώς οδήγησε σταδιακά στο αγροτικό ζήτημα, το οποίο με την σειρά του θα γίνει το εφαλτήριο για την οργάνωση του αγροτικού κινήματος.

Το έβδομο κεφάλαιο, αναφέρεται στην ψήφιση του αγροτικού νόμου του 1917, που θα αποτελέσει την βάση για την εφαρμογή της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία απέβλεπε στην αποκατάσταση των κολίγων ακτημόνων και την επίλυση του αγροτικού ζητήματος.

Τέλος στο όγδοο κεφάλαιο, αφού θα γίνει μια εκτεταμένη περιγραφή των οικονομικών συνθηκών που επικράτησαν στη χώρα, την περίοδο της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929, θα αναλυθεί πως η άσκηση αποτελεσματικής προστατευτικής πολιτικής από την Κυβέρνηση του Βενιζέλου, θα οδηγήσει στην αποτελεσματική επίλυση του αγροτικού ζητήματος.

Α' Κεφάλαιο

Ο αγροτικός κόσμος της Ελλάδας την περίοδο 1830 -1870

Η Ελλάδα του 1830 ήταν μια χώρα φτωχή και αραιοκατοικημένη με ανύπαρκτες υποδομές, και υποανάπτυκτη οικονομία. Στηριζόταν κυρίως στο πρωτογενή τομέα παραγωγής με επικρατούσα την παραδοσιακή οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση. Αυτή συγκέντρωνε και διαχειριζόταν την μεγαλύτερη ποσότητα των διαθέσιμων παραγωγικών συντελεστών, παρόλο που αρκετοί πόροι της παρέμεναν αναξιοποίητοι.¹ Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, παρουσίαζε αρκετές ιδιομορφίες δεδομένου ότι μετά την απελευθέρωση, κυριαρχούσαν οι εθνικές γαίες, δηλαδή μεγάλες εκτάσεις που βρίσκονταν για αιώνες στην δικαιοδοσία του οθωμανικού κράτους και μετά την απελευθέρωση, περιήλθαν αυτόματα στο ελληνικό δημόσιο. Οι εκτάσεις αυτές ως κατάλοιπο των ιδιοκτησιακών σχέσεων που είχε δημιουργήσει το οθωμανικό κράτος, διατήρησαν την φεουδαρχική τους μορφή η οποία κυριάρχησε στην βάση της αγροτικής οικονομίας.² Από την άλλη, το ελληνικό κράτος δεν εμφανίζεται ως ισχυρός ιδιοκτήτης και διαχειριστής της δημόσιας περιουσίας του. Αυτό συνέβαλε στις συχνές καταπατήσεις, είτε γιατί ήταν εκτάσεις που δεν είχαν χαρακτηριστεί ως δημόσιες, είτε γιατί ήταν εγκαταλειμμένες, είτε για λόγους αμέλειας, δόλου ή διοικητικής παράλειψης. Λόγο της απουσίας του ελληνικού κράτους, τις εκτάσεις αυτές σε πολλές περιπτώσεις τις ιδιοποιήθηκαν ισχυροί πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες.³

Ένα μεγάλο τμήμα των εθνικών κτημάτων δόθηκε στους χωρικούς προς ενοικίαση, χωρίς να μπορούν να διεκδικήσουν κάποια κυριότητα. Αυτή η μορφή εκμετάλλευσης της γης εμπόδιζε την περαιτέρω ανάπτυξη της γεωργίας. Για πολλές δεκαετίες, οι αγρότες εκμεταλλεύονταν τις διαθέσιμες εθνικές γαίες χωρίς να ενδιαφέρονται να επενδύσουν στην βελτίωση και την αύξηση της παραγωγικότητας της γης, καθώς δεν αποτελούσε ατομική τους ιδιοκτησία.⁴

¹ Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Αθήνα 2010, σ.264

² Π. Αγιανόγλου, *Το πέρασμα από την Φεουδαρχία στον Καπιταλισμό στην Ελλάδα*, Αθήνα 1982, σ. 273

³ Δ. Στεφανίδης, *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα 1948, σ. 93-94

⁴ Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007, σ. 25-26

Όσοι ενοικίαζαν δημόσια γη, όφειλαν να πληρώνουν στο κράτος πέρα από την δεκάτη και ένα πρόσθετο ενοίκιο που αντιστοιχούσε στο 15% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος τους. Η πρόσθετη αυτή οικονομική επιβάρυνση λόγω της δεινής οικονομικής τους κατάστασης, συχνά δεν αποδιδόταν στο κράτος με αποτέλεσμα να μειώνονται σημαντικά τα έσοδα του και να περιορίζονται οι δυνατότητες για περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη.⁵

Ως προς την έκταση των εθνικών γαιών, σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του 1861, η συνολική έκταση των καλλιεργούμενων γαιών υπολογιζόταν σε 7.360.000 στρέμματα που αντιστοιχούσε μόλις στο 15,5 % της συνολικής έκτασης της χώρας.⁶ Το μεγαλύτερο τμήμα των εθνικών γαιών σε ποσοστό περίπου 80% βρισκόταν στην Πελοπόννησο, ενώ το υπόλοιπο 20% εκτεινόταν στην Στερεά Ελλάδα.⁷ Όσο αφορά τον πληθυσμό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ήταν κατά το 95% αγροτικός. Το έτος 1828, ήταν περίπου 750.000 και περιοριζόταν στην Πελοπόννησο, την Στερεά Ελλάδα και τις Κυκλάδες, ενώ εμφάνιζε έκταση 47.000 Km². Το 79% αυτής της έκτασης, προερχόταν από την ύπαιθρο, ενώ αργότερα με τις προσαρτήσεις των Ιονίων νήσων, της Θεσσαλίας, της Άρτας, της Μακεδονίας και τη Δυτικής Θράκης, ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε σημαντικά, αγγίζοντας το 1920 τον αριθμό των 5.250.000 κατοίκων.

Το 1928 με την εισροή των προσφύγων της Μικράς Ασίας, ο πληθυσμός της χώρας, έφτασε τους 6.2000.000 κατοίκους, ενώ η τελική της έκταση υπολογιζόταν πια στις 130.000 Km.⁸ Διαπιστώνεται λοιπόν, ότι το διάστημα (1830-1910) ενώ ο συνολικός πληθυσμός του ελληνικού κράτους τετραπλασιάζεται, η πυκνότητα της υπαίθρου αυξάνεται κατά το μισό. Αρχίζει σταδιακά μια εσωτερική μετανάστευση, κατά την οποία αρκετοί αγρότες φεύγουν από τα ορεινά χωριά και μετακινούνται σε πεδινές περιοχές περισσότερο εύφορες και πιο προσοδοφόρες, καθώς μέσω του ισχύοντος ιδιοκτησιακού καθεστώτος, μετατρέπονταν σε μεγαλοκτηματίες.⁹ Μέσω λοιπόν αυτής της εσωτερικής μετακίνησης των αγροτικών πληθυσμών, οι μικρές

⁵Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1991, σ.78

⁶Ε. Μπουρνόβα, Ν. Προγουλάκης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία 18^{ος}-20^{ος} αιώνα*, Αθήνα 1999, σ.51-52

⁷Α. Ανδρεάδης, *Η ελληνική δημόσια οικονομία από του συμβιβασμού μέχρι των βαλκανικών πολέμων*, Αθήνα 1939, σ. 327

⁸Γ. Δερτιλής, *ο.π.*, σ. 265

⁹Σ. Πετμεζάς, *Οι έγγειες σχέσεις 1830-1880 - Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας 18^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1991, σ. 83-84

οικογενειακές ιδιοκτησίες περιορίζονται και αρχίζουν να κυριαρχούν οι μεγάλες ιδιοκτησίες που επεκτείνονταν σε τρεις βασικές κατηγορίες:

- ❖ εδάφη που κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας, αποτελούσαν ιδιοκτησία της Εκκλησίας και με την ίδρυση του ελληνικού κράτους μετατράπηκαν σε ατομικές ιδιοκτησίες,
- ❖ εδάφη που παραχωρήθηκαν σε πρόκριτους και οπλαρχηγούς ως αντίτιμο της συνεισφοράς τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα,
- ❖ γη που αγοράστηκε μετά την απελευθέρωση από πλούσιους χριστιανούς και Έλληνες ομογενείς.

Έτσι δημιουργήθηκαν σιγά-σιγά οι μεγάλες ιδιοκτησίες που ονομάστηκαν τσιφλίκια. Όλες αυτές οι μεγάλες εκτάσεις, συγκεντρώνονταν στο θεσσαλικό κάμπο, την Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια. Από την άλλη οι εθνικές γαίες κυριαρχούσαν στα νησιά και την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Την περίοδο του 1870 και μέχρι το 1912-1913, κυριαρχούσε η ατομική ιδιοκτησία είτε μέσω της διανομής των εθνικών γαιών στους καλλιεργητές, είτε με το ιδιοκτησιακό καθεστώς των τσιφλικιών που επικράτησαν μετά την προσάρτηση της Άρτας και της Θεσσαλίας.¹⁰ Συμπερασματικά, αν συγκρίνουμε το καθεστώς της γαιοκτησίας της Πελοποννήσου και της Θεσσαλίας, θα διαπιστώσουμε ότι ενώ στο μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου κυριαρχούσαν οι μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις που απασχολούνταν στην καλλιέργεια του κύριου εξαγωγικού προϊόντος της σταφίδας, η εύπορη περιοχή της Θεσσαλίας αποτελείτο από μεγάλα τσιφλίκια οι καλλιεργητές των οποίων ασχολούνταν με την καλλιέργεια των δημητριακών.¹¹

Η ύπαιθρος αποτελεί πια το κυρίαρχο δημογραφικό τμήμα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, από την αρχή της ίδρυσης του το 1830, μέχρι και το 1924 όπου εκδηλώνεται και η σημαντικότερη πληθυσμιακή της αύξηση, λόγω της εισροής των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής. Όσο αφορά την ποιοτική της σύνθεση, την ύπαιθρο την αποτελούσαν κυρίως αγρότες και κτηνοτρόφοι, ενώ αρκετοί ασχολούνταν με την ναυτιλία και την πειρατεία και κατοικούσαν στις πεδιάδες της, στα βουνά, αλλά και στα παράλια των νησιών. Οι αγρότες της υπαίθρου ήταν στο σύνολο τους φτωχοί, καθώς επιβίωναν σε καθεστώς μόνιμης αβεβαιότητας σχετικά με

¹⁰Ε. Μπουρνόβα.-Ν. Προγουλάκης, *ο. π.*, σ. 45-46

¹¹Κ. Αρώνη - Τσίχλη, *Αγροτικό ζήτημα και Αγροτικό κίνημα Θεσσαλία 1881-1923*, Αθήνα 2005, σ.27

την απόδοση των καλλιεργειών τους. Οι άσχημες καιρικές συνθήκες, οι απρόβλεπτες ασθένειες των καλλιεργειών τους καθώς και η δημιουργία πλεονασμάτων λόγω της συχνής υπερπαραγωγής, διόγκωναν τα προβλήματά τους και εμπόδιζαν την εξέλιξη τους. Όσο αφορά την κατανομή των καλλιεργειών, επικρατούσαν οι μεικτές καλλιέργειες οι οποίες είχαν η κάθε μία την δική της οικονομική συμβολή, με κυρίαρχη την σιτοκαλλιέργεια, η οποία μπορούσε να ευδοκιμήσει σε ολόκληρο το μεσογειακό χώρο.¹² Η μονοκαλλιέργεια του σιταριού, κέρδιζε συνεχώς έδαφος όχι μόνο λόγω της αυξημένης ζήτησης και της συνεχής αύξησης της τιμής του, αλλά και της ισχυρής παρουσίας του στο διεθνές εμπόριο.¹³ Εκτός από την καλλιέργεια των σιτηρών, οι κάτοικοι της υπαίθρου καλλιεργούσαν και άλλα «κατώτερα» διατροφικά δημητριακά, όπως σίκαλη, βρόμη και κριθάρι σε μικρότερες βέβαια ποσότητες.¹⁴ Τα δημητριακά λοιπόν αποτελούσαν το βασικό γεωργικό προϊόν, καλύπτοντας περίπου το 90% των καλλιεργούμενων εκτάσεων της χώρας.

Ωστόσο η αλλαγή των διατροφικών συνηθειών των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της Αγγλίας, φέρνουν την σταφιδάμπελο στην κορυφή των καταναλωτικών προτιμήσεων, αυξάνοντας το εξαγωγικό εμπόριο της χώρας και εμφανίζοντας συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων ειδών. Σε αυτό βέβαια συντέλεσε και η αλλαγή των εμπορευματικών σχέσεων στην διεθνή αγορά. Η Γαλλία που μέχρι τότε κυριαρχούσε και ρύθμιζε την αγορά των εξαρτημένων χωρών, επισκιάζεται από την ισχυρή Αγγλία, η οποία θα αναλάβει το ρόλο του πρωταγωνιστή στο διεθνές εμπόριο. Έτσι αρχίζει να προωθείται η μονοκαλλιέργεια την σταφίδας με σημαντικότερο πελάτη την Αγγλία. Η καλλιέργεια της σταφίδας αρχίζει να κυριαρχεί κυρίως στην βόρεια και την δυτική Πελοπόννησο. Υπολογίζεται ότι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τα πέντε όγδοα της συνολικής της παραγωγής διατίθεται στην Αγγλία, τα 2/8 στις χώρες της Δανίας, της Ολλανδίας και της Αμερικής, ενώ 1/8 της παραγωγής εξάγεται στην Γαλλία και την Ιταλία¹⁵.

Εκτός από την σταφιδάμπελο, αναπτύσσεται και η αμπελοργία στην Αττική, στην Αχαΐα, στην Θήρα και στην ευρύτερη ανατολική Πελοπόννησο, ενώ η ελαιουργία κυριαρχεί στην Αττική την Φωκίδα, την Μαγνησία και στις Κυκλάδες. Στα τέλη του

¹²Γ. Δερτιλής, *ο. π.*, σ. 289

¹³Β. Κρεμμυδάς, *Θέματα Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας 18^{ου}-19^{ου}ς*, Αθήνα 1991, σ.206-207

¹⁴Σ. Πετμεζάς, *Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, Αθήνα 2009, σ.290

¹⁵Σ. Πετμεζάς, *Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.298 -299

18^ο αιώνα με αρχές του 19^ο αρχίζουν να επικρατούν 2 ακόμα νέες καλλιέργειες, του καπνού και του καλαμποκιού, καθώς και μια παλαιότερη το βαμβακιού, το οποίο αναπτύσσεται σταδιακά στην περιοχή των Σερρών, και ο όγκος παραγωγής του αρχίζει να εκτοπίζει την μέχρι τότε αυξημένη καλλιέργεια του ρυζιού.¹⁶ Όσο αφορά τον αραβόσιτο στο βαθμό που προορίζεται για την εσωτερική κατανάλωση, δεν επηρεάζει την κυριαρχία του σιταριού, καθώς εμφανίζεται ως υποκατάστατο προϊόν και βρίσκεται σε μια κατώτερη θέση τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά.¹⁷ Αν και οι εμπορευματικές καλλιέργειες κυρίως της σταφίδας και του βαμβακιού, έχουν αρχίσει να αναπτύσσονται σημαντικά, το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού παραμένει σε ρυθμούς προβιομηχανικής οικονομίας με κύριο χαρακτηριστικό την αυτάρκεια και την ιδιοκατανάλωση.¹⁸

Εξαιτίας λοιπόν της απουσίας του δευτερογενή τομέα παραγωγής, ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την οργανωμένη ανάπτυξη της πρωτογενούς παραγωγής. Βέβαια κατά τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, έγιναν προσπάθειες εκβιομηχάνισης, και εκπονήθηκαν αρκετά αναπτυξιακά σχέδια, μερικά από τα οποία, υλοποιήθηκαν. Υπήρξαν κυβερνήτες που επιδίωξαν να προωθήσουν την εκβιομηχάνιση της χώρας αξιοποιώντας όλους τους διαθέσιμους τρόπους, όπως την εκχώρηση γης σε ακτήμονες, την επιβολή φόρων σε είδος πάνω στην εγχώρια παραγωγή, καθώς και την επιβολή δασμών στους εισαγόμενους παραγωγικούς πόρους.¹⁹

Όμως ο αγροτικός κόσμος της Ελλάδας την περίοδο 1830 -1870, ακολούθησε ένα αργό ρυθμό ανάπτυξης που δεν τις επέτρεπε να εφαρμόσει πρωτοποριακές μεθόδους και τεχνικές, που θα μεταμόρφωναν την ελληνική οικονομία. Μισό περίπου αιώνα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830), η Ελλάδα παρέμενε μια χώρα γεωργών και κτηνοτρόφων. Η αγροτική οικονομία βρισκόταν σε πλήρη ύφεση με κύριο στοιχείο της την στενότητα κεφαλαίων και την αποθάρρυνση των επενδύσεων. Για να δημιουργηθεί μια ισχυρή αγροτική οικονομία η οποία είχε παραμεληθεί για αιώνες, απαιτούνταν να εκτελεστούν τεχνολογικές μεταβολές στο γεωργικό τομέα, και

¹⁶Σ. Πετμεζάς, *Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.202-203

¹⁷Ν. Ασδραχάς, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία, 1η'-1θ' αι. Υποθέσεις και προσεγγίσεις* Αθήνα 1977, σ. 300-301

¹⁸Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, Αθήνα 1987, σ.121

¹⁹Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 72

επενδύσεις σε αρδευτικά και αποξηραντικά έργα. Έπρεπε να υπάρχει επάρκεια σε εργαλεία, σε ζώα με άροτρα σε λιπάσματα και πρώτες ύλες. Ήταν επιτακτική η ανάγκη να συντελεστούν μεγάλα αναπτυξιακά έργα υποδομής, όπως σύγχρονο συγκοινωνιακό δίκτυο, γέφυρες και λιμάνια και όλες εκείνες οι υποδομές που θα διεύρυναν το εμπόριο και θα αύξαναν τους κεφαλαιακούς πόρους της χώρας. Από την άλλη ο δευτερογενής τομέας παρουσίαζε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Μόνο το εμπόριο σημείωνε αξιόλογη ανάπτυξη, χάρη σε εύπορους Έλληνες της διασποράς. Αν και η βιομηχανία είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται, καθώς η χώρα είχε μπει στον δρόμο του αναγκαστικού εκσυγχρονισμού, ωστόσο δεν διαφαίνονταν ευνοϊκές προοπτικές για την επιτάχυνση του ρυθμού ανάπτυξής της. Η εμφάνιση της βιομηχανίας στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1870, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο ως επενδυτική επιλογή ορισμένων κεφαλαιούχων που θέλησαν να εκμεταλλευτούν μια ιδιαίτερα ευνοϊκή ευκαιρία, παρά ως αποτέλεσμα μιας πολύχρονης διαδικασίας μετασχηματισμού των οικονομικών και κοινωνικών δομών.²⁰

²⁰Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα 1995, σ. 35-36

Β' Κεφάλαιο

Η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου 1871

Γύρω στα τέλη του 1870, με αρχές του 1871, ολοκληρώθηκε στο νότιο ελλαδικό τμήμα η πρώτη μεταβολή του αγροτικού τομέα. Ο αγροτικός πληθυσμός της Πελοποννήσου και της Κεντρικής Ελλάδας είχε πια στην κατοχή του, εκτάσεις με ή χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας. Η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, ως επικρατούσα μορφή ιδιοκτησίας, αποκτά το δικαίωμα πια να καλλιεργεί από 30 έως 100 στρέμματα στη δικαιοδοσία της. Ωστόσο, η εδαφική κατανομή της γης, δεν ήταν ίδια σε όλες τις περιοχές. Οι περισσότερες εθνικές γαίες βρίσκονταν στην Πελοπόννησο, λιγότερες στην Στερεά Ελλάδα καθώς κάλυπταν μόλις το 10% της καλλιεργήσιμης γης, ενώ στα νησιά, οι ιδιοκτησίες γης ήταν ανύπαρκτες, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν τουρκικές ιδιοκτησίες για να διεκδικήσει.

Η περίοδο 1870-1871, είναι στενά συνδεδεμένη με την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση και την οικονομική πολιτική που άσκησε ο Μεσσήνιος πολιτικός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, (1815-1883) ο οποίος πρωταγωνίστησε την περίοδο 1864-1881. Το πολιτικό του πρόγραμμα, περιλάμβανε μια δέσμη μέτρων που αφορούσαν τόσο την τόνωση των δημοσίων οικονομικών της χώρας και την κατασκευή έργων υποδομής, όσο και την οργάνωση ενός σχεδίου διανομής των εθνικών γαιών. Επιπλέον στα πλαίσια του οικονομικού του προγράμματος, κυριαρχούσε η ρύθμιση του εξωτερικού δημοσίου χρέους με την χάραξη νέας εξωτερικής πολιτικής.²¹ Υποστηρικτής και σχεδιαστής της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης, ήταν ο Υπουργός Οικονομικών, Σωτήρης Σωτηρόπουλος της κυβέρνησης Κουμουνδούρου, ο οποίος θεωρούσε ότι η τακτική της καταπάτησης ήταν αυτή που καθιστούσε αναγκαία την διανομή της εθνικής γης. Συγκεκριμένα υποστήριζε ότι όσο αυτή η γη παρέμενε αδιάθετη, μπορούσε να την καταπατά ο ένας και ο άλλος, ενώ από την άλλη, το κράτος ζημιωνόταν σημαντικά και η τάξη των αγροτών οδηγείτο σε συρρίκνωση. Η γη λοιπόν του δημοσίου, έπρεπε να διανεμηθεί σε αυτούς που μέχρι τότε την εκμεταλλεύονταν ως ενοικιαστές. Αυτοί χρησιμοποιούσαν κυρίως ίδια κεφάλαια, ενώ παρέχοντας εργατικό και ανθρώπινο δυναμικό, συνέβαλαν στην

²¹B. Παναγιωτόπουλος, *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ.132

ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Στην εκπόνηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος της κυβέρνησης Κουμουνδούρου, καθοριστικός ήταν και ο ρόλος του καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας, Ιωάννη Σούτσο. Συγκεκριμένα ο καθηγητής Ι. Σούτσος, δημοσίευσε ένα δοκίμιο το οποίο πραγματευόταν σχέδια για οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Σε αυτό, διατύπωνε ολοκληρωμένα την πρόταση υποχρεωτικής διανομής των εθνικών γαιών στους καλλιεργητές τους. Υποστήριζε ότι η διανομή γης, μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω της καταβολής στο κράτος ενός ελάχιστου αντιτίμου, ώστε να ενισχυθούν τα δημόσια έσοδα και ταυτόχρονα να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη αγροτικής πίστης και της συνακόλουθης τόνωσης της εθνικής οικονομίας.²² Στο σημείο αυτό, αξίζει να τονιστεί ότι πρώτη οργανωμένη προσπάθεια για την διανομή της εθνικής γης, προήρθε από μια ομάδα βουλευτών και κυβερνητικών εκπροσώπων που εκλέγονταν στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του υπουργού Οικονομικών Σωτηρόπουλο, ο οποίος εκλεγόταν στην Τριφυλία, αλλά και τον ίδιο τον Πρωθυπουργό που καταγόταν από την Μεσσηνία.

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος ως πρωθυπουργός της χώρας, στις 25 Μαρτίου του 1871 ύστερα από τις ενδιαφέρουσες προτάσεις του υπουργού του Σωτηρόπουλο και του ακαδημαϊκού Ιωάννη Σούτσο, προχώρησε σε διανομή των αδιάθετων εθνικών γαιών, με κύριο στόχο την βελτίωση της πιστοληπτικής ικανότητας των αγροτών. Οι αγρότες, ως ιδιοκτήτες πια θα μπορούσαν μέσω της υποθήκευσης της περιουσίας τους να ζητούν εσωτερικό δανεισμό, με στόχο την αύξηση του όγκου παραγωγής και την βελτίωση της ποιότητάς της.²³ Έτσι θα μπορούσαν να μπουν οι βάσεις για την ανάπτυξη της αγροτικής πίστης που θα τόνωνε τον πρωτογενή τομέα της παραγωγής.

Το διάστημα αυτό, ψηφίστηκαν δυο νόμοι που προέβλεπαν τόσο τον τρόπο διανομής των εθνικών γαιών, όσο και τον τρόπο εκμετάλλευσής τους με συγκεκριμένα είδη παραγωγής και τεχνικές καλλιέργειας. Πρόκειται για τους νόμους ΠΣ΄ της 24ης Μαρτίου 1871 και ΥΛΑ΄ της 25ης Μαρτίου 1871. Ο πρώτος νόμος αναγνώριζε ιδιοκτησιακά δικαιώματα στους καλλιεργητές που είχαν φυτείες επί εθνικής γης. Με το συγκεκριμένο νόμο παραχωρούνταν οι φυτείες στους καλλιεργητές τους και η αξία της γης υπολογιζόταν ανάλογα με τον αν ήταν ποτιστική ή ξερική. Οι ενδιαφερόμενοι

²²Ι. Σούτσος, *Δοκίμιον οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1863, σ.102-111.

²³Ε. Μπουρνόβα, Ν. Προγουλάκης, *ο. π.*, σ.132

έπρεπε σε διάστημα 3 μηνών να δηλώσουν τις καλλιέργειες τους και να προκαταβάλουν 4 δραχμές ανά στρέμμα, αν η φυτεία αφορούσε την σταφίδα ή την συκιά και 2 δρχ /στρέμμα για άλλα είδη φυτειών. Το υπόλοιπο ποσό θα αποπληρωνόταν σε 18 ισόποσες ετήσιες δόσεις, με 4% χρεολύσιο και ένα επιπλέον ετήσιο τόκο, 4%.²⁴

Σύμφωνα με τον δεύτερο νόμο, κάθε υποψήφιος αγοραστής μπορούσε να αποκτήσει μέχρι 40 στρέμματα ποτιστικής και 80 στρέμματα ξερικής γης. Η εξόφληση της αποκτώμενης γης προβλεπόταν να ολοκληρωθεί σε 26 ετήσιες δόσεις, με προβλεπόμενο χρεολύσιο ίσο με το 5% της αξίας της συνολικής αγοράς.²⁵ Επιπλέον ο νόμος ΥΛΑ', όριζε ότι κάθε ενήλικας Έλληνας που ήταν ο αρχηγός της οικογένειας, ή η χήρα με ανήλικα ορφανά, μπορούσαν να διεκδικήσουν εθνική γη. Ο κάθε αγοραστής αποκτούσε ένα προσωρινό παραχωρητήριο, το οποίο του επέτρεπε να διαχειρίζεται προς ίδιον όφελος την γη, με την υποχρέωση βέβαια να ρυθμίσει έγκαιρα την αποπληρωμή του. Η τιμή αγοράς καθοριζόταν από την τοπική επιτροπή που την αποτελούσε ο δήμαρχος, ο πάρεδρος και ο τοπικός πρόεδρος. Από την αποπληρωμή εξαιρούνταν όσοι είχαν με την Οθωνική νομοθεσία του 1835, αποκτήσει γη μέσω προικοδοσίας.²⁶ Συγκεκριμένα ο νόμος περί προικοδοσίας, όριζε ότι οι αρχηγοί των ελληνικών οικογενειών αποκτούσαν ως δωρεά από το κράτος, εθνική γη αξίας έως 2000 δρχ. Το κληροδότημα αυτό, αφορούσε όχι μόνο τους αυτόχθονες αλλά και όσους γεννήθηκαν εκτός της ελληνικής επικράτειας, αλλά συμμετείχαν στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821.²⁷

Υπολογίζεται ότι με την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση, διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα σε 357.217 κλήρους. Τα νέα παραχωρητήρια, κατοχύρωναν στους αγρότες το δικαίωμα να αγοράσουν γη, με ανώτατο όριο τα 80 περίπου στρέμματα τα οποία αφορούσαν κυρίως ξηρά εδάφη και 40 στρέμματα για αρδευόμενα με τον περιορισμό να μην τα καλλιεργούν όλα, αλλά να διατηρούν 20 στρέμματα ετησίως σε αγρανάπαυση.²⁸ Όπως τονίζει και ο Τσουκαλάς: «οι εθνικές γαίες είχαν

²⁴Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 93-94

²⁵Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ. 61-62.

²⁶Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ.73

²⁷Γ. Κοφινάς, Ι. Παναγιωτόπουλος, *Κώδιξ της περί δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας μετά διοικητικής και δικαστικής νομολογίας*, Αθήνα 1898, σ.180-182.

²⁸Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usurers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930). Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, Παρίσι 1988, σ.73

σαν αποτέλεσμα να δοθεί στην πλειονότητα των αγροτών η *de facto* χρήση και στη συνέχεια η *de jure* κυριότητα της γης».²⁹

Σύμφωνα με τις αναφορές του Κωνσταντίνου Βεργόπουλου, το έτος 1879 τον αγροτικό πληθυσμό τον αποτελούσαν περίπου 254.000 οικογένειες.³⁰ Έτσι αναγνωρίστηκαν στους καλλιεργητές πλήρη δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη που καλλιεργούσαν, με την υποχρέωση να καταβάλλουν στο κράτος ένα ελάχιστο αντίτιμο, που σε πολλές περιπτώσεις δεν αποδόθηκε. Επιπλέον με την παραπάνω νομοθεσία, το κράτος διατηρούσε στην κυριότητα του, μόνο δάση και οικόπεδα σε αστικά κέντρα τα οποία θα τα αξιοποιούσε μελλοντικά σε επενδυτικά έργα υποδομής.

Είναι φανερό λοιπόν, ότι η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, ενίσχυσε την μικρή αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση, ενώ συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη της σταφιδοπαραγωγής.³¹ Συγκεκριμένα οι νέοι ιδιοκτήτες της γης άρχισαν να προσανατολίζονται σε πιο επικερδείς καλλιέργειες, όπως την καλλιέργεια της σταφίδας, του καπνού και του βαμβακιού, ενισχύοντας έτσι το αγροτικό τους εισόδημα και προωθώντας το εξαγωγικό εμπόριο.³² Η μεταρρύθμιση του Κουμουνδούρου, επέτρεψε στους μικροκαλλιεργητές να νιώθουν πιο υπεύθυνοι μέσα από την εντατική καλλιέργεια της μικρής τους παραγωγικής τους μονάδας, καθώς και να συμβάλουν στην οικονομική εξέλιξη μιας χώρας, η οποία παρουσίαζε χαμηλό τεχνολογικό υπόβαθρο και ελλιπής εκβιομηχάνιση. Επιπλέον η απουσία των μεγαλοϊδιοκτητών στις εμπορευματικές σχέσεις μικροκαλλιεργητών και κράτους, προστάτευσε την αγροτική παραγωγή από τα ταξικά συμφέροντα και ενίσχυσε τον μικροαστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.³³ Έτσι για μια περίπου δεκαετία, ο πρωτογενής τομέας παραγωγής παρουσιάζει υψηλό ρυθμό ανάπτυξης αυξάνοντας τα συναλλαγματικά διαθέσιμα την χώρας και θέτοντας τις βάσεις για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας. Στο εξαγωγικό εμπόριο, κυριαρχούσε η σταφίδα η οποία κάλυπτε το 70% περίπου των συνολικών εξαγωγών, αυξάνοντας έτσι την εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό.

²⁹Κ. Τσουκαλάς, *ο. π.*, σ.82

³⁰Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ.110

³¹Ε. Μπουρνόβα, Ν. Προγουλάκης, *ο. π.*, σ.113

³²Ε. Μπουρνόβα, Ν. Προγουλάκης, *ο. π.*, σ.133

³³Β. Παναγιωτόπουλος, *ο. π.*, σ.227-228

Φαίνεται λοιπόν ότι η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, οδήγησε στην αύξηση των εξαγωγών σταφίδα, ενώ η περεταίρω ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας την περίοδο 1871-1892, ήταν αποτέλεσμα της διανομής των μεγάλων εθνικών εκτάσεων στην περιοχή της Πελοποννήσου. Ωστόσο, σιγά-σιγά άρχισε να εμφανίζεται στενότητα στην εγχώρια παραγωγή των βασικών ειδών διατροφής και κυρίως του σιταριού, η καλλιέργεια του οποίου είχε εκτοπιστεί από την σταφιδάμπελο που κυριαρχούσε ήδη στο εξαγωγικό εμπόριο. Έτσι άρχισε να εμφανίζεται ζήτημα σιτάρκειας, το οποίο οξύνθηκε καθώς ο αιώνας πλησίαζε στο τέλος του. Ενώ λοιπόν την δεκαετία 1871-1881, η καλλιέργεια της σταφίδας θα αποτελεί το βασικό μοχλό ανάπτυξης της οικονομίας του ελληνικού κράτους, οι συνεχώς αυξημένες ανάγκες σε σιτηρά θα οδηγήσει σε αύξηση του ρυθμού εισαγωγών έναντι των εξαγωγών, διογκώνοντας περισσότερο το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου.³⁴

Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της πεδιάδας της Άρτας το 1881, τα πράγματα διαφοροποιήθηκαν. Τα εδάφη που μέχρι τότε ιδιοποιούνταν οι τούρκοι αποτέλεσαν πόλο έλξης για επενδύσεις. Αρκετά αγοράστηκαν από κεφαλαιούχους Έλληνες της ομογένειας και από επιφανείς ιδιώτες χριστιανούς. Έτσι μαζί με τις μεγάλες ιδιοκτησίες στις οποίες εφάρμοζαν εκτεταμένες καλλιέργειες, παρόμοιες με τα τούρκικα τσιφλίκια, δημιουργείται και μια ισχυρή κοινωνική τάξη με ισχυρές πολιτικές διασυνδέσεις. Όπως αναφέρει και η Χριστίνα Αγραντώνη στο βιβλίο της *‘Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα’*: «*Περνώντας από την Πελοπόννησο στη Θεσσαλία, δεν αλλάζουμε απλώς γεωγραφικό χώρο, αλλά ίσως και ιστορική περίοδο: περνάμε από έναν κόσμο σ’ έναν άλλο. Το πρόβλημα εδώ δεν είναι η υπερπαραγωγή στην οποία μοιραία οδήγησε η μαζική στροφή των μικρών παραγωγών προς τις ευνοημένες από τη συγκυρία εμπορευματικές καλλιέργειες. Εδώ το πρόβλημα είναι η ακινησία της μεγάλης γαιοκτησίας και της σιτοπαραγωγής, η αδράνεια των ημι-φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής*».³⁵

Ύστερα λοιπόν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας, ξεκινά μια οργανωμένη προσπάθεια για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και τον σχεδιασμό μιας πιο προσοδοφόρας αγροτικής πολιτικής. Ο γεωργικός πλούτος του Θεσσαλικού κάμπου θα μπορούσε να λύσει οριστικά το σιτικό πρόβλημα της χώρας. Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος σε μια προσπάθεια να προστατεύσει την μικρή ιδιοκτησία, επιβάλλει προστατευτική δασμολογική πολιτική, η οποία θα επιφέρει αύξηση των δασμών για

³⁴Ε. Μπουρνόβα, Ν. Προγουλάκης, *ο. π.*, σ.134-135

³⁵Χ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ.281

τα εισαγόμενα βιομηχανικά τελικά προϊόντα και μείωση των δασμών επί των σιτηρών και των πρώτων υλών.

Στόχος της πολιτικής του Κουμουνδούρου ήταν από την μια μεριά να εξασφαλίσουν οι αστικοί πληθυσμοί φθηνό σιτάρι το οποίο το χρησιμοποιούσαν κυρίως ως πρώτη ύλη, και από την άλλη να δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να εδραιωθεί ο βιομηχανικός καπιταλισμός και να ξεκινήσει η εκβιομηχάνιση της χώρας.³⁶ Στα τέλη λοιπόν του 19^{ου} αιώνα, η Θεσσαλία, η Στερεά Ελλάδα και η Εύβοια, θα συγκεντρώνουν τις μεγαλύτερες ιδιοκτησίες στην κατοχή τους, ενώ ο αγροτικός τομέας θα παρουσιάζει χαρακτηριστικά υπανάπτυξης και οικονομικής ασφυξίας. Οποιαδήποτε βελτίωση στην αγροτική παραγωγή, μπορούσε να συντελεστεί μόνο με την διάθεση ίδιων κεφαλαίων των αγροτών, καθώς ο δανεισμός μπορούσε να γίνει μόνο από ιδιώτες δανειστές και με ασύμφορο επιτόκιο. Η χρησιμοποιούμενη τεχνολογία ήταν απαρχαιωμένη, η άρδευση περιορισμένη και πρωτόγονη, η παραγωγικότητα χαμηλή ενώ η μεταφορά των εμπορευμάτων ήταν δαπανηρή, δεδομένου ότι στα 1880 υπήρχαν μόνο 100 περίπου χιλιόμετρα δρόμου για τη διακίνηση του σιταριού στην Πελοπόννησο και στην Ηπειρωτική Ελλάδα.³⁷ Αξίζει να αναφερθεί ότι για να φτάσει κανείς από το ένα άκρο της Θεσσαλίας στο άλλο άκρο της Πελοποννήσου χρειαζόταν 4 -5 μέρες αδιάκοπου ταξιδιού, ενώ στις ορεινές περιοχές δεν υπήρχαν επαρχιακοί και δημοτικοί δρόμοι. Όλες οι μετακινήσεις στο εσωτερικό της χώρας γίνονταν στις ράχες των ζώων, κάτω από εξαιρετικά δύσκολες καιρικές συνθήκες. Το σχεδόν ανύπαρκτο οδικό δίκτυο, είχε άμεσο αντίκτυπο στην ασφάλεια των μεταφορών, ενώ στον βαθμό που εμπόδιζε την ανάπτυξη του εμπορίου και την τόνωση της εθνικής οικονομίας, καθιστούσε επιτακτική την εκπόνηση σχεδίων εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους. Η πύκνωση του οδικού δικτύου τίθεται στην πρώτη θέση των εθνικών και τοπικών προτεραιοτήτων και θα απασχολήσει αρκετά τις μετέπειτα κυβερνήσεις. Το πρόβλημα όμως της πολιτικής αστάθειας, εμπόδιζε τη διενέργεια επενδύσεων και την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων που θα τόνωναν την εθνική οικονομία και θα βελτίωναν το βιοτικό επίπεδο της χώρας.

Υπήρχε λοιπόν η ανάγκη μιας ισχυρής κυβέρνησης αλλά και μιας ισχυρής αντιπολίτευσης που θα εξασφάλιζαν πολιτική σταθερότητα και θα δημιουργούσαν τις

³⁶Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ.143-144

³⁷Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usurers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*. Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα, σ.85-86

προϋποθέσεις που θα επιτάχυναν τον εκσυγχρονισμό στον τομέα της οικονομίας. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, εκτός από την επιτυχημένη αγροτική πολιτική που εφάρμοσε με σημαντικότερη την διανομή των εθνικών γαιών, το 1881 υπέγραψε 3 συμβάσεις που προέβλεπαν την κατασκευή τριών σιδηροδρομικών γραμμών: της γραμμής Πειραιά-Λάρισα, Πειραιάς-Πάτρα και της γραμμής Βόλου –Λάρισας, καθώς και την υπογραφή σύμβασης για την διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου.³⁸

Στην επόμενη δεκαετία, ο πολιτικός ο οποίος θα προωθήσει ένα ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων και δημόσιων έργων και θα θέσει τα θεμέλια για τον εκσυγχρονισμό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, θα είναι ο Χαρίλαος Τρικούπης. Όπως αναφέρει ο Σπύρος Τζόκας : *«Ο Χαρίλαος Τρικούπης έρχεται να εκφράσει πολιτικά το αίτημα της αστικής τάξης για δομικού χαρακτήρα μεταρρυθμίσεις. Προσπαθεί να αναδιοργανώσει και να εκσυγχρονίσει το κράτος, να δημιουργήσει τις βασικές προϋποθέσεις για τη διευκόλυνση της οικονομικής δραστηριότητας, να στηρίζει και να προωθήσει τα πρώτα βήματα της εκβιομηχάνισης.»*³⁹

³⁸Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usuriers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930). Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.138

³⁹Σ. Τζόκας, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη*, Αθήνα 1998, σ.16

Γ' Κεφάλαιο

Το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και η συμβολή του στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας(1880 -1909)

Το όνομα του Χαρίλαου Τρικούπη (1832-1896) είναι στενά συνδεδεμένο με τα δημόσια έργα στην Ελλάδα και δίκαια θεωρείται ο εκσυγχρονιστής του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Τα σημαντικότερα έργα υποδομής της περιόδου 1880-1909 τα οποία άλλαξαν την μορφή της χώρας και ενίσχυσαν την γεωπολιτική και οικονομική της θέση στην Μεσόγειο, ξεκίνησαν και κάποια ολοκληρώθηκαν επί της πρωθυπουργίας του Χαρίλαου Τρικούπη. Το έτος 1865 ο Τρικούπης, εκλέγεται για πρώτη φορά βουλευτής Μεσολογγίου και το 1866 ως Υπουργός Εξωτερικών, με την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Το 1875 ως αρχηγός του *πέμπτου κόμματος*, καλείται από τον βασιλιά να αναλάβει την διακυβέρνηση της χώρας, προκειμένου να βγάλει την χώρα από πολιτικό αδιέξοδο. Στη διάρκεια της ολιγόμηνης θητείας του ως πρωθυπουργός, καθιερώνει την περίφημη *Αρχή της Δεδηλωμένης*, η οποία όριζε ότι ο βασιλιάς υποχρεούται να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο στον πολιτικό που θα διέθετε την δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών. Η αρχή στερούσε αυτόματα από τα κόμματα της μειοψηφίας τη δυνατότητα να σχηματίζουν κυβέρνηση και τα ανάγκαζε να συμπράξουν με τα μεγάλα κόμματα.⁴⁰

Ο Τρικούπης, διατέλεσε συνολικά επτά φορές πρωθυπουργός και κυβέρνησε τη χώρα για 11 σχεδόν χρόνια. Στη διάρκεια των δυο μακροχρόνιων πρωθυπουργιών του,(1882-1885) και (1886-1890), θα εκπονηθούν και θα πραγματοποιηθούν μεταρρυθμιστικά προγράμματα, τα οποία θα φέρουν την Ελλάδα στα ευρωπαϊκά επίπεδα. Ο ίδιος κληρονομεί από τον προκάτοχο του τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, μια οικονομία με ρυθμισμένες παλιές δανειακές υποχρεώσεις αλλά και νέες καθώς ο Κουμουνδούρος είχε προχωρήσει σε νέο δανεισμό ύψους 60 εκατομμύρια φράγκα, με βασικό στόχο την άρση αναγκαστικής κυκλοφορίας των χαρτονομισμάτων. Ο εξωτερικός αυτός δανεισμός, όξυνε τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας η οποία έγινε περισσότερο ευάλωτη στις διεθνείς διακυμάνσεις και τον εξωτερικό έλεγχο, ενώ άρχισε να κλονίζεται η ισχυρή της θέση στο εξαγωγικό εμπόριο. Οι αυξημένες

⁴⁰Λ. Τρίχα, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και τα δημόσια έργα*, Αθήνα 2001,σ.21-22

εξαγωγές της σταφίδας, σε συνδυασμό με τις αυξημένες εισαγωγές σιτηρών για την κάλυψη των εγχώριων διατροφικών αναγκών, διόγκωσε το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου.⁴¹ Από την άλλη, η διεθνής οικονομική ύφεση επηρέασε καθοριστικά την πορεία ανάπτυξης του ελληνικού κράτους. Η μείωση ζήτησης της σταφίδας στην διεθνή αγορά, μείωσε το σύνολο των ελληνικών εξαγωγών, περιορίζοντας τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας καθώς και τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού από την είσπραξη των τελωνιακών δασμών.

Η ελληνική οικονομία περνούσε πια σε φάση εκτεταμένης ύφεσης με πολλές αρνητικές συνέπειες για τον πρωτογενή τομέα της παραγωγής. Ο Τρικούπης ως κυβερνήτης πια της χώρας, θέλοντας να αντιμετωπίσει την εσωτερική οικονομική κρίση, οργανώνει ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα το οποίο θα εξασφάλιζε την εκβιομηχάνιση της χώρας και την ισχυροποίηση της στη διεθνή αγορά. Το σχέδιο Τρικούπη, στόχευε στην κατασκευή έργων υποδομής που θα δημιουργούσαν ευκαιρίες επενδύσεων για ομογενείς Έλληνες, ενώ θα αυξάνονταν οι εισροές κεφαλαίων που απαιτούνταν για την εκβιομηχάνιση της χώρας.⁴² Οι πλούσιοι όμως ομογενείς, ως ψυχροί κεφαλαιοκράτες προτίμησαν να επενδύσουν στην αγορά γης, διαταράσσοντας έτσι τις ισορροπίες στις παραγωγικές σχέσεις και οξύνοντας το αγροτικό ζήτημα. Από την άλλη, ο Τρικούπης θεωρούσε ότι η απαίτηση της διανομής γης ήταν περισσότερο ένα νομικό ζήτημα που υπαγόταν στην δικαιοδοσία των δικαστηρίων, παρά στην αρμοδιότητα της βουλής.

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, το ιδιοκτησιακό καθεστώς άλλαξε και οι πλούσιοι ομογενείς του εξωτερικού αγόρασαν μεγάλες εκτάσεις που μέχρι τότε ανήκαν στους Οθωμανούς και τις οποίες καλλιεργούσαν οι Θεσσαλοί ακτήμονες. Με την βοήθεια του αστικού δικαίου της χώρας, οι νέες επενδύσεις αναγνωρίστηκαν ως ατομικές τους ιδιοκτησίες και μετατράπηκαν στα μεγάλα τσιφλίκια. Έτσι οι παλιοί καλλιεργητές εκτοπίστηκαν από τους νέους ιδιοκτήτες, έχασαν τα δικαιώματά τους και αντέδρασαν στις νέες σχέσεις ιδιοκτησίας.⁴³ Σε αυτή την νέα κατάσταση ο Τρικούπης διατήρησε μια συντηρητική στάση, αφού ο βασικός του στόχος ήταν η προσέλκυση των κεφαλαίων των Ελλήνων του εξωτερικού. Όπως αναφέρει και ο ιστορικός Κορδάτος σε μια συνεδρίαση την βουλής των Ελλήνων στις 5 Μαρτίου του 1883, ο Χαρίλαος Τρικούπης διατυπώνει την άποψη: «αν επιβάλωμεν

⁴¹Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ 5(2003) σ.56-57

⁴²Ε. Μπουρνόβα, Ν. Προγουλάκης, *ο. π.*, σ.140-141

⁴³Ε. Μπουρνόβα, Ν. Προγουλάκης, *ο. π.*, σ.142

την διανομήν των κτημάτων εις τους καλλιεργητάς, όπως μου το ζητείτε, θα εκδιώξωμεν εξ Ελλάδος το χρέμα των Ελλήνων του εξωτερικού. Αντιθέτως, οφείλομεν να προσελκύσωμεν τα κεφάλαια αυτών των Ελλήνων και όχι να τους εκφοβίσωμεν». Ζήτησε λοιπόν, “*η κατάσταση να παραμείνη ως έχει διότι τούτο απαιτούν τα γενικότερα συμφέροντα της χώρας*”.⁴⁴

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, αποτιμώντας την δυσχερή οικονομική κατάσταση που κληρονόμησε από τους προκατόχους του και επιδιώκοντας την ενίσχυση της εθνικής οικονομίας, καταστρώνει ένα φιλόδοξο σχέδιο το οποίο επικεντρωνόταν σε τρεις βασικούς άξονες. Πρώτη του προτεραιότητα, ήταν η ανάπτυξη του συγκοινωνιακού δικτύου και η κατασκευή έργων υποδομής, στην συνέχεια στόχευε στην ανάπτυξη της οικονομίας και κυρίως της γεωργίας και τέλος επιδίωκε τον εξορθολογισμό της δημόσιας διοίκησης. Όσο αφορά τον πρώτο του στόχο, αξίζει να τονιστεί, ότι όταν ανέλαβε την εξουσία ο Τρικούπης το οδικό δίκτυο της χώρας ήταν περιορισμένο και το σιδηροδρομικό σχεδόν ανύπαρκτο. Το οδικό δίκτυο δεν κάλυπτε ούτε τα 2.000 χιλιόμετρα, ενώ υπήρχε μόνο μία σιδηροδρομική γραμμή που ένωνε την Αθήνα με τον Πειραιά, μήκους 8,5 χιλιομέτρων.⁴⁵ Επιδίωξη του λοιπόν, ήταν η κατασκευή ενός οδικού δικτύου το οποίο σε συνδυασμό με ένα νέο σιδηροδρομικό δίκτυο θα μείωνε τις αποστάσεις διευκολύνοντας έτσι το εμπόριο, καθώς θα συνδύαζε χρόνο και ασφάλεια.

Στη διάρκεια των θητειών του (1882-1892), κατασκευάστηκαν εθνικοί, δημοτικοί και επαρχιακοί δρόμοι μήκους 2.600 χιλιομέτρων που προστέθηκαν στο υπάρχον δίκτυο των 1.104 χιλιομέτρων. Στα έργα αυτά πρέπει να προστεθούν και 65 ακόμα γέφυρες που βελτίωσαν ακόμα περισσότερο το οδικό δίκτυο. Υπολογίζεται ότι μόνο την τριετία 1882-1884 δαπανήθηκαν για έργα οδοποιίας, κεφάλαια ύψους 16,5 εκατ. από τα οποία τα 12,5 εκατ. διατέθηκαν για κατασκευή νέων δρόμων και τα υπόλοιπα για τη συντήρηση παλαιών. Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε την σημασία των παραπάνω έργων στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, είναι χρήσιμο να παρουσιαστεί η προγενέστερη κατάσταση εθνικών, επαρχιακών και δημοτικών οδών κατά την περίοδο 1833-1882, προτού δηλαδή αρχίσει η υλοποίηση

⁴⁴Γ. Κορδάτος, *ο. π.*, σ. 427

⁴⁵Λ. Τριχιά, *ο. π.*, σ. 44-46

του μεγάλου αυτού έργου. Οι παρακάτω πίνακες φανερώνουν την εικόνα που επικρατούσε τόσο πριν, όσο και μετά την παράδοση του έργου:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1:Κατασκευή εθνικών οδών σε χιλιόμετρα (1835-1892)

ΕΤΗ	ΧΙΛΙΟΜΕΤΡΑ
(1835-1862)	150 χιλ
(1863-1872)	162χιλ
(1873-1882)	385χιλ
(1883-1892)	1.346χιλ
<i>Σύνολο</i>	<i>2.043</i>

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Κατασκευή επαρχιακών και δημοτικών οδών σε χιλιόμετρα (1833-1892)

ΕΤΗ	ΧΙΛΙΟΜΕΤΡΑ
(1833-1881)	1.104
(1882-1892)	2.600
<i>Σύνολο</i>	<i>3.704</i>

Είναι φανερό, ότι η κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου, ενίσχυσε την εθνική οικονομία, τόσο διευκολύνοντας τη μεταφορά των προϊόντων και του εμπόριο, όσο και αυξάνοντας την εγχώρια παραγωγή και την κατανάλωση.⁴⁶ Το έργο αυτό, τελειοποιήθηκε το 1909, ωστόσο η μεγαλύτερη απόδοση του, σημειώθηκε στις πρώτες πρωθυπουργίες του Τρικούπη, καθώς στο χρονικό διάστημα (1882-1892), παραδόθηκαν 900 χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής. Το νέο δίκτυο μετακίνησης άλλαξε ολοκληρωτικά την εικόνα της Ελλάδας. Όπως αναφέρει και η Λυδία Τρίχα στο βιβλίο της, «Ο Χαρίλαος Τρικούπης και τα δημόσια έργα»: «*Το ταξίδι στην Ελλάδα δεν αποτελεί πλέον εξαιρετικό προνόμιο των λίγων εκλεκτών της τύχη. Η Αθήνα χάρις στους σύγχρονους σιδηροδρόμους και τα ατμόπλοια δεν απέχει παρά μόνο τέσσερις ημέρες από το Λονδίνο. Από την Πάτρα ο νέος σιδηρόδρομος σας μεταφέρει σε 4 ½ ώρες στην Κόρινθο και σε 9 στην Αθήνα*»⁴⁷.

Ο Τρικούπης, από την αρχή της εκπόνησης του επενδυτικού προγράμματος επιδίωκε να κατασκευάσει ένα σιδηροδρομικό δίκτυο που θα κάλυπτε σχεδόν όλη τη χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα και με όσο το δυνατόν λιγότερα χρηματικά

⁴⁶Λ. Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα 1982, σ.182

⁴⁷Λ. Τριχά, *ο. π.*, σ.96

κονδύλια. Για αυτό και το νέο δίκτυο ήταν μετρικό με γραμμές πλάτους ενός μόνο μέτρου, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές που προέβλεπαν γραμμές πλάτους 1,56 μέτρων. Στόχος του ήταν να εξυπηρετούνται όσο τον δυνατόν περισσότερο οι εγχώριες ανάγκες της γεωργικής παραγωγής και λιγότερο το όραμα για σύνδεση με το διεθνές δίκτυο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η αυξημένη παραγωγή και εξαγωγή της σταφίδας της Δυτικής Πελοποννήσου, αλλά και η αύξηση του όγκου παραγωγής των σιτηρών της Θεσσαλίας. Ο ελληνικός λοιπόν σιδηρόδρομος, που ξεκίνησε επί της πρωθυπουργίας του Τρικούπη και ολοκληρώθηκε το 1909, μπορεί να εξυπρέτησε σε μεγάλο βαθμό τις τοπικές ανάγκες και να προώθησε την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής, ωστόσο εμπόδισε την εκβιομηχάνιση και την πρόοδο στις περιοχές όπου έφτασε.⁴⁸ Άνθρωποι, προϊόντα και χρηματικά κεφάλαια μπορούσαν πια να κυκλοφορούν με περισσότερη ασφάλεια και με μικρότερο κόστος.

Το επίτευγμα της ανάπτυξης του οδικού και συγκοινωνιακού δικτύου, συμπληρώθηκε με ένα ακόμα σημαντικό έργο, τη διάνοιξη του ισθμού της Κορίνθου που διευκόλυνε ακόμα περισσότερο τις εμπορικές μεταφορές και πρόσφερε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Η σύμβαση κατασκευής αυτού του έργου είχε γίνει από το 1881, όταν πρωθυπουργός της χώρας ήταν ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ωστόσο εντάχθηκε στο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Τρικούπη. Το έργο ολοκληρώθηκε το 1893, δώδεκα δηλαδή χρόνια μετά την έναρξή του, με τη συμμετοχή κυρίως Ελλήνων επενδυτών. Αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα προγράμματα δημοσίων έργων που συντελέστηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, καθώς συντόμευσε τον θαλάσσιο δρόμο από τον Πειραιά στην Ιταλία και ισχυροποίησε την εμπορική θέση της Ελλάδας στην Μεσόγειο, ενώ επιτάχυνε την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.⁴⁹

Εξίσου σημαντικό έργο της περιόδου 1880-1909, ήταν η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας. Η πρώτη βέβαια προσπάθεια είχε ξεκινήσει από την εποχή της σύστασης του ελληνικού κράτους, χωρίς όμως επιτυχία. Το έργο αυτό μέχρι την ολοκλήρωσή του, βρέθηκε πολλές φορές στο επίκεντρο πολιτικών διαφωνιών, καθώς υπήρχαν αντίθετα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα. Η σύμβαση για την έναρξη του έργου, υπογράφηκε το 1865, όταν πρωθυπουργός της χώρας ήταν ο Αλέξανδρος

⁴⁸Μ. Ρηγίνος, *ο. π.*, σ. 35-36

⁴⁹*ΙΕΕ*, τ.5 (2003), σ.66-67

Κουμουνδούρος και προέβλεπε την αποπεράτωση του μέσα σε διάστημα 10 ετών. Σύμφωνα με αυτή την αρχική σύμβαση, οριζόταν ότι το Ελληνικό Δημόσιο θα είχε την ευθύνη για την εκτέλεση του έργου, ενώ η εκμετάλλευση του θα γινόταν τόσο από την δημόσια αρχή, όσο και από τον Γάλλο επενδυτή Montferriete. Μάλιστα για την οικονομική του συνεισφορά, το ελληνικό κράτος παραχωρούσε στον επενδυτή 8.000 εκτάρια γης, και την επικαρπία για 99 χρόνια της υπόλοιπης έκτασης που δεν θα ήταν λιγότερη από 21.000 εκτάρια. Τα έργα για την αποξήρανση της Κωπαΐδας άρχισαν τη δεκαετία του 1880 και αναπτύχθηκαν σε διάφορες φάσεις. Την περίοδο 1882-1886 πραγματοποιήθηκαν αποστραγγιστικά έργα, από τη γαλλική εταιρία 'Κωπαΐδας'. Η λίμνη αποξηράθηκε προσωρινά αλλά εξαιτίας μείωσης της επιφάνειας του εδάφους της, που σημειώθηκε αμέσως μετά την αποξήρανση, η περιοχή πλημμύρισε τα επόμενα χρόνια. Σε μια δεύτερη φάση, το 1886 οι Γάλλοι έχοντας επενδύσει 400.000 λίρες για την κατασκευή του μεγαλύτερου τμήματος του έργου, παραχωρούν τα δικαιώματα εκμετάλλευσης αλλά και τις οικονομικές τους υποχρεώσεις, στην Αγγλική Εταιρεία, 'Lake Copais Co Ltd'.⁵⁰ Το 1931 το έργο ολοκληρώνεται με την οριστική αποξήρανση της λίμνης και τη διάθεση 241.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Είκοσι περίπου χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1953 το ελληνικό Δημόσιο θα εξαγοράσει τα δικαιώματα και την περιουσία από την Αγγλική εταιρεία που μέχρι τότε εκμεταλλευόταν πλήρως και θα δοθεί πια η δυνατότητα στους Έλληνες καλλιεργητές να αποκτήσουν γη στην εύφορη πια πεδιάδα της Βοιωτίας.⁵¹

Ένα άλλο σημαντικό έργο για τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και την ενίσχυση της αγροτικής οικονομίας, ήταν η διεύρυνση του πορθμού του Ευρίπου. Πιο συγκεκριμένα, το 1887 αποφασίστηκε η διεύρυνση του πορθμού και η αύξηση του βάθους του με σκοπό να διευκολυνθεί η διέλευση των πλοίων που μετέφεραν εμπορεύματα μεταξύ Θεσσαλίας και Μακεδονίας. Το έργο αυτό, θα ενίσχυε τον ρόλο του λιμανιού του Λαυρίου που εξυπηρετούσε την παραπάνω διαδρομή, και θα προσέλκυε το ενδιαφέρον αρκετών Ελλήνων και ξένων επενδυτών. Το έργο θα

⁵⁰ Λ. Τριχιά, ο. π., σ. 134-137

⁵¹ *ΙΕΕ*, τ. 5 (2003), σ. 66-67

ξεκινήσει επί πρωθυπουργίας του Τρικούπη και θα ολοκληρωθεί 6 χρόνια αργότερα το 1894 επί κυβέρνησης Δηλιγιάννη.⁵²

Όσο αφορά το τομέα της οικονομίας, το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Τρικούπη στόχευε στην οικονομική μεγέθυνση και στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου που μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο με την ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της εισροής επενδυτικών κεφαλαίων των Ελλήνων του εξωτερικού. Η κύρια χρηματοδότησή του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Τρικούπη, προήρθε από τρεις σημαντικές πηγές εσόδων: τον δανεισμό, τη φορολογία και τους δασμούς. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι το πρώτο δασμολόγιο, είχε επιβληθεί από τον Κουμουνδούρο και αφορούσε τα εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα. Λόγο της μείωσης των εισπράξεων από του τελωνιακούς δασμούς το 1884, ο Τρικούπης θέσπισε ένα νέο τελωνιακό δασμολόγιο (*ΦΕΚ 216Α/26.5.1884*) στο οποίο περιλαμβάνονταν και άλλες κατηγορίες προϊόντων που διαφοροποιούνταν ανάλογα με το ρόλο τους στη διαδικασία παραγωγής. Έτσι καθορίζονται υψηλότεροι δασμοί σε εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα και χαμηλότεροι δασμοί για είδη διατροφής και πρώτες ύλες.⁵³ Η συνεχής αύξηση των δασμών, μείωσε τις εισαγωγές και ενίσχυσε την εγχώρια παραγωγή, ωστόσο η ανάγκη αύξησης των δημοσίων εσόδων ανάγκασε τον Τρικούπη να επιβάλλει νέους έμμεσους φόρους που επιβάρυναν περισσότερο τους καταναλωτές και λιγότερο τους κεφαλαιούχους. Έτσι αυξήθηκαν οι φόροι κατανάλωσης και μειώθηκαν σημαντικά οι φόροι εισοδήματος και περιουσίας. Η συγκεκριμένη δημοσιονομική πολιτική έπληξε σφοδρά τα χαμηλά στρώματα τα οποία είχαν αναλάβει την χρηματοδότηση του εκσυγχρονιστικού προγράμματος του Τρικούπη.⁵⁴

Εκτός από την έμμεση φορολογία, μια άλλη πηγή εσόδων, ήταν ο εξωτερικός δανεισμός. Τη δεκαετία 1880-1890, το ελληνικό κράτος είχε συνάψει οκτώ εξωτερικά δάνεια και πέντε εσωτερικά, ονομαστικής αξίας 630.000.000 δραχμών, ποσό υπέρογκο όταν ο μισθός του πρωθυπουργού δεν ξεπερνούσε τις 1.650 δραχμές. Η Ελλάδα φαίνεται να προτιμούσε τον εξωτερικό δανεισμό, και στον βαθμό που η εισροή ξένων

⁵²Λ. Τριγά, *ο. π.*, σ.129-130

⁵³Αφιέρωμα στα Ελληνικά Τελωνεία: « Η δημόσια υπηρεσία με 200 χρόνια Ιστορίας 1822-2022» διαθέσιμο στο: www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/afieroma-sta-ellinika-teloneia-i-dimosia-ypiresia-me-200-chronia-istorias-1822-2022/ ημέρα προσπέλασης 9.7.2023

⁵⁴Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usuriers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930). Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.141

κεφαλαίων δεν συνδυαζόταν με εγγώρια διαθέσιμα, αναπόφευκτα οδηγήθηκε στην υπερχρέωσή της και στην πτώχευση του 1893.⁵⁵

Συμπερασματικά θα πρέπει να τονιστεί, ότι η οικονομική πολιτική του Τρικούπη εξασφάλισε στη χώρα την τεχνοοικονομική υποδομή που είχε οραματιστεί και ο προκάτοχός του, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Ωστόσο, λόγω των διεθνών οικονομικών εξελίξεων, της ευρύτερης πολιτικής αστάθειας και των περιορισμένων δημοσιοοικονομικών, δεν κατάφερε να πετύχει τους αρχικούς του στόχους. Αναμφισβήτητα, τα δημόσια έργα που συντελέστηκαν την περίοδο 1880-1909, μεταμόρφωσαν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας της, η εικόνα της χώρας ήταν πραγματικά απογοητευτική. Ήταν ένα κράτος φτωχό με υποτυπώδη διοικητική οργάνωση, με λιγοστά ταμειακά αποθέματα χωρίς έργα υποδομής, που ξεκινούσε από το μηδέν και είχε να αντιμετωπίσει πολλές δυσκολίες για την ανασυγκρότησή του. Τα πρώτα βήματα της αναδιάρθρωσης του λοιπόν συντελέστηκαν με αργά βήματα. Ο εκσυγχρονισμός του συνδέθηκε στενά με το όνομα του Χαρίλαου Τρικούπη. Ήταν ο πολιτικός που έδωσε προτεραιότητα κυρίως στην εσωτερική ανασυγκρότηση της χώρας, μέσω της δημιουργίας των απαραίτητων υποδομών που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Με το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα, η Ελλάδα απέκτησε ένα βελτιωμένο δίκτυο μεταφοράς με οδικές και σιδηροδρομικές αρτηρίες που συγκριτικά με το παρελθόν, μείωσε τον χρόνο τόσο των ανθρώπινων όσο και των εμπορικών μετακινήσεων. Η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, μπορεί να μην απέφερε θεαματικά οικονομικά έσοδα στην χώρα, ωστόσο συνέδεσε τον Πειραιά με την Πάτρα, ενισχύοντας την ελληνική ναυτιλία η οποία εμφάνιζε ήδη θετικό πρόσημο στο εμπορικό ισοζύγιο. Επιπλέον η αποξήρανση της μεγάλης λίμνης της Κοπαΐδας αλλά και η διεύρυνση του Πορθμού του Ευρίπου, αύξησαν την καλλιεργήσιμη εύφορη γη και τόνωσαν περισσότερο τις εμπορικές δραστηριότητες της χώρας. Μπορεί, βέβαια τα οφέλη από τα έργα αυτά να μην έγιναν ορατά άμεσα, αλλά σε μεταγενέστερο χρόνο διαπιστώθηκε η σπουδαιότητά τους.⁵⁶ Ο Χαρίλαος Τρικούπης ωστόσο ταυτίστηκε στη λαϊκή συνείδηση της εποχής του, με την αύξηση των φόρων και κυρίως των έμμεσων

⁵⁵ *ΙΕΕ*, τ.5(2003), σ.55-58

⁵⁶ C. Cheston, *Η Ελλάδα το 1887*, Αθήνα 1887, σ.133.

που θεωρούνταν άδικοι και άνισοι καθώς επιβάρυναν περισσότερο τις ασθενέστερες εισοδηματικές τάξεις. Ο εκσυγχρονιστής λοιπόν πρωθυπουργός, ο οποίος εργάστηκε ώστε η χώρα να καταστεί ένα ισχυρό κράτος, στις 5 Φεβρουαρίου χάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής, με 108 ψήφους κατά και 104 ψήφους υπέρ Έτσι αναγκάζεται να προκηρύξει εκλογές στις 7 Απριλίου, τις οποίες θα χάσει από τον πολιτικό του αντίπαλο, Θεόδωρος Δηλιγιάννη(1824-1905).Ο Χαρίλαος Τρικούπης λοιπόν δεν θα προλάβει να ολοκληρώσει το μεταρρυθμιστικό του όραμα.⁵⁷

⁵⁷Σύνδεσμος των Εν Αττική Λαγκαδινών1998,«*Θεόδωρος Δηλιγιάννης*», διαθέσιμο στο:<http://www.lagkadia.com/biog/theodil.htm/>, ημέρα προσπέλασης 9.9. 2023

Δ' Κεφάλαιο

Το πλεονέκτημα της καλλιέργειας της σταφίδας και η χρηματοδότηση της παραγωγής

4.1. Οι εμπορευματικές σχέσεις την περίοδο 1830 -1860.

Η σταφιδάμπελος, έννοια άγνωστη εις την αρχαιότητα, αποτέλεσε ίσως το κυριότερο και πιο προσοδοφόρο προϊόν της Πελοποννήσου και των Επτανήσων με εξαίρεση την Κέρκυρα. Ειδικότερα η καλλιέργεια της, ευδοκίμησε κυρίως στη δυτική Πελοπόννησο, στα παράλια του κορινθιακού κόλπου καθώς και στα νησιά της Ζακύνθου της Κεφαλονιάς και της Λευκάδας.⁵⁸ Ολόκληρη η επικράτεια της Πελοποννήσου με κυρίαρχη την Κορινθία ήταν στενά συνδεδεμένη με τη καλλιέργεια της σταφίδας. Αν και η συστηματική της καλλιέργεια, ξεκινά κατά τη περίοδο της τουρκοκρατίας (1715- 1821) και κυρίως μετά την αποχώρηση του Ιμπραήμ από την δυτική Ελλάδα, σύμφωνα με κάποιες μελέτες η σταφίδα εμφανίζεται ως επίσημο προϊόν το έτος 1580. Πιο συγκεκριμένα κατά την διάρκεια της Φραγκοκρατίας, στη Πελοπόννησο καταγράφονται οι πρώτες εξαγωγές σταφίδας από το λιμάνι της Γλαρέντζας (Κυλλήνης) προς άλλες πόλεις και χωριά της Ελλάδας καθώς και της κάτω Ιταλίας.⁵⁹

Ωστόσο η καλλιέργεια της σταφιδάμπελου ήταν σχετικά περιορισμένη μέχρι την ανάδειξη της χώρας ως κυρίαρχο και ανεξάρτητο κράτος, με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου στις 22 Ιανουαρίου με 3 Φεβρουαρίου του 1830.⁶⁰ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο όγκος παραγωγής σταφίδας στις περιοχές αυτές έφτασε τις 5.000 τόνους ,ενώ οι σταφιδώνες κάλυπταν εκτάσεις 20.000 στρεμμάτων. Στα τέλη της δεκαετίας του 1820, καθιερώνεται επίσημα η καλλιέργεια της σταφίδας και παρά τις έντονες προσπάθειες της κυβέρνησης του Καποδίστρια για την επικράτηση της καλλιέργειας της πατάτας ,η σταφίδα γίνεται πια πόλος γύρω από το οποίο θα αρχίσει

⁵⁸Π. Πιζάνιας, *Η αγροτική παραγωγή στο 19 αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα*, Αθήνα 1985, σ.149-168

⁵⁹Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία δια μέσσω των αιώνων*, Αθήνα 1924, σ.29

⁶⁰Θ. Χρήστου, *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι Διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999, σ.2

να περιστρέφεται κάθε οικονομική δραστηριότητα των καλλιεργητών της Πελοποννήσου. Η αυξημένη ζήτηση της σταφίδας από την Αγγλία λόγω της αλλαγής των διατροφικών της προτιμήσεων, ώθησε πολλούς καλλιεργητές της Πελοποννήσου στην φύτευση αμπελώνων.⁶¹ Αρχικά η παραγωγή ήταν περιορισμένη δεδομένου ότι δεν αποτελούσε βασικό διατροφικό προϊόν του αγροτικού πληθυσμού της εγχώριας αγοράς σε αντίθεση με το λάδι, τα δημητριακά το κρασί ή τα παράγωγα της κτηνοτροφίας. Επιπρόσθετα, η δεινή οικονομική κατάσταση των αγροτών και η έλλειψη κρατικής χρηματοδότησης αποθάρρυνε τους καλλιεργητές να επενδύσουν ίδια κεφάλαια και εργασία σε ένα προϊόν που θα άρχιζε να τους αποδίδει καρπούς μετά από 3 με 4 χρόνια. Αργότερα η σταδιακή εκχέρσωση των θαμνωδών δασών καθώς και η βίαιη εκρίζωση των ελαιώνων για την μετατροπή τους σε σταφιδώνες θα ενισχύσουν την προτίμηση της σταφίδας έναντι οποιουδήποτε άλλου καρπού. Σε αυτό θα βοηθήσει σημαντικά και η αισθητή μείωση της καλλιέργειας του βαμβακιού που ανθούσε σε παλαιότερες εποχές σε συνδυασμό με τον περιορισμό της καλλιέργειας των σιτηρών στα πεδινά.

Την ίδια χρονική περίοδο σημειώνεται μια εσωτερική μετανάστευση του πληθυσμού από τα ορεινά χωριά της Πελοποννήσου προς τα πεδινά, η οποία θα οδηγήσει στην δημιουργία νέων συνοικισμών και στην σταδιακή αύξηση του πληθυσμού. Πρόκειται βέβαια για μια παροδική μετακίνηση και κατά συνέπεια για μια πλασματική αύξηση του εργατικού δυναμικού δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος των περιπλανώμενων χωρικών δεν εγκαθίστανται μόνιμα στις νέες περιοχές αλλά προσωρινά, καθώς απασχολούνταν σε εποχιακές εργασίες είτε ως ενοικιαστές κτημάτων, είτε ως εργάτες.

Την περίοδο 1830-1860, οι αλλεπάλληλες δυσμενείς καιρικές συνθήκες καθώς και η εμφάνιση αρρώστιας στο καρπό της σταφίδας, θα μειώσει σημαντικά τον όγκο της παραγωγής και θα διατηρήσει την τιμή του προϊόντος και το συνολικό αγροτικό εισόδημα σε χαμηλά επίπεδα. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι στα 1852 οι καταρρακτώδες βροχές που σημειώθηκαν στην Πελοπόννησο, καθώς και η υψηλή υγρασία, στάθηκαν αιτίες για την εμφάνιση μιας καταστροφικής ασθένειας την γνωστή «Λόβαν» ή αλλιώς νόσος των αμπέλων, που θα πλήξει την παραγωγή. Δύο χρόνια

⁶¹B. Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ.76

αργότερα και συγκεκριμένα τον Αύγουστο του 1859, μια μεγάλη καταιγίδα καταστρέφει ένα μεγάλο τμήμα του σταφιδόκαρπου που ευρίσκεται συγκεντρωμένο στο αλώνι για αποξήρανση, συρρικνώνοντας ακόμα περισσότερο το εισόδημα των σταφιδοκαλλιεργητών.⁶² Υπό τα παραπάνω δεδομένα, οι προειδοποιήσεις του Γεωπόνου Χριστόφορου Κρατερού, ότι το προϊόν της σταφίδας αποτελούσε μια πολυέξοδη καλλιέργεια, η οποία στο βαθμό που ήταν άμεσα εξαρτημένη από τις εκάστοτε καιρικές συνθήκες, θα απέφερε περισσότερο ζημιές παρά κέρδη στους καλλιεργητές της, κρίνονται προφητικές. Από την άλλη μεριά η ελλιπής οργάνωση των σταφιδοκαλλιεργητών σε συνδυασμό με την αδυναμία τους να διαθέσουν οι ίδιοι τον ξηρό καρπό στο εμπόριο και να καθορίσουν την τιμή στη διεθνή αγορά, θα ενισχύσει την ανάγκη ύπαρξης μιας ισχυρής ομάδας που θα αναλάμβανε αυτό το ρόλο.

Έτσι θα αναδειχθεί μια νέα κοινωνική τάξη, αυτής των μεγαλέμπορων και πλούσιων χωρικών οι οποίοι στα χρόνια που θα ακολουθήσουν θα συνδέσουν τον δείκτη ανάπτυξης της σταφιδοπαραγωγής με το εμπορικό τους συμφέρον.⁶³ Η εξάπλωση της μονοκαλλιέργειας της σταφίδας καθώς και η αδυναμία των μικροκαλλιεργητών-ενοικιαστών να ανταποκριθούν στις δυσβάσταχτες δανειακές τους υποχρεώσεις λόγω του χαμηλού τους εισοδήματος, θα ενισχύσει τον ρόλο των μεγαλέμπορων, οι οποίοι πολύ γρήγορα θα μετατραπούν σε τοκογλύφους. Αυτοί πια θα αναδειχθούν σε βασικοί ρυθμιστές της οικονομικής ζωής του τόπου. Η τοκογλυφία στο βαθμό που θα αναπαράγει κοινωνικό-οικονομικές σχέσεις προβιομηχανικού τύπου και θα κυριαρχεί κάτω από την ανοχή της κρατικής εξουσίας, θα αποτελέσει για πολλές δεκαετίες τη μεγάλη μαστίγα των αδυνάτων. Στα πλαίσια ενός τέτοιου συστήματος θα διαμορφωθούν έντονες σχέσεις εξάρτησης που δεν θα επιτρέψουν στους μικροκαλλιεργητές να απολαμβάνουν τα πολυπόθητα οφέλη από τη καρποφορία της σταφίδας και την σταδιακή αύξηση των εξαγωγών της.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ο τραπεζικός δανεισμός ήταν σχεδόν ανύπαρκτος. Οι τράπεζες και κυρίως η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, αρνούταν να χρηματοδοτήσουν τις μικρές καλλιεργητικές οικογενειακές μονάδες εγκαταλείποντας τους στο έλεος των τοκογλύφων.⁶⁴ Έτσι οι δανειστές τοκογλύφοι, αναδεικνύονται σε

⁶²Ι. Καράγιωργας, *Καρδαμάς - Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία*, Αθήνα 1997, σ.256

⁶³Β. Δάβος, *ο. π.*, σ.10

⁶⁴Π. Πιζάνιας, «Το ζήτημα της ενσωμάτωσης στο νέο κράτος», *στην: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4 (2004), σ.85-104.

κύριοι χρηματοδότες της παραγωγής της σταφίδας, ενώ σε πολλές περιπτώσεις αναλαμβάνουν και την εμπορευματοποίηση της.⁶⁵

Στα 1855 ορίζονται για πρώτη φορά, επιτροπές αποτελούμενες από τοπικούς παράγοντες που θα αναλάμβαναν να καθορίζουν την τιμή της σταφίδας στην αγορά. Την ίδια περίοδο ιδρύεται και ο πρώτος σύλλογος σταφιδοπαραγωγών, ο οποίος στόχευε στην προάσπιση των συμφερόντων των δικαιωμάτων των μικροκαλλιεργητών, θέτοντας έτσι φραγμούς στην ανελέητη δράση των τοκογλύφων. Οι τοκογλύφοι δεν ήταν άλλοι από τους εμπόρους, τους τοπικούς άρχοντες και του πλούσιους χωρικούς. Στα τέλη της δεκαετίας του 1850, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση των ενυπόθηκων δανείων από την πλευρά της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, ενισχύοντας έτσι τα αγροτικά εισοδήματα και την εγχώρια παραγωγή.⁶⁶

4.2 Η χρυσή εποχή της σταφίδας (1864-1892).

Για τις επόμενες δεκαετίες η καλλιέργεια της σταφίδας θα αποτελέσει εφιαλτήριο όλων των προσδοκιών και αγωνιών του αγροτικού κόσμου.⁶⁷ Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε την επέκταση των σταφιδαμπέλων και την αύξηση του όγκου παραγωγής τους, παραθέτουμε ένα πίνακα του Πέτρου Πιζάνια που δείχνει το ρυθμό εξέλιξης σε ποσοστιαίες αναλογίες, έκτασης και όγκου παραγωγής:⁶⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Καλλιεργούμενη έκταση σταφίδας / παραγωγή

Έτη	Καλλιεργούμενη έκταση(χιλ. στρεμ) A	Παραγωγή(χιλ. χιλιόλιτρα) B	% αύξηση A	% αύξηση B
1830	38	21.170	-	-
1845	78	40.995	51%	48%
1851	172	85.105	55%	52%

⁶⁵Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006, σ.261

⁶⁶Β. Δάβος, *ο. π.*, σ.12-13

⁶⁷Γ. Παπανδρέου, *ο. π.*, σ.29

⁶⁸Π. Πιζάνιας, *ο. π.*, σ.31

1860	220	109.288	22%	22%
1867	280	137.613	21%	20%
1878	435	211.435	36%	35%
1888	620	327.499	30%	35%
1900	700 (6%) *	100.000	-	-
1911	600(6,5%)*	334.001	-	-

* Ποσοστό των καλλιεργούμενων εκτάσεων

Στο παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι από το 1830 μέχρι και το 1888, οι εκτάσεις με καλλιέργεια σταφίδας και οι αμπελώνες δεκαπλασιάστηκαν, ενώ το χρονικό διάστημα 1900-1911, παρατηρείται μια αισθητή μείωση της καλλιεργουμένης γης, ως συνέπεια της σφοδρής σταφιδικής κρίσης που ξέσπασε ξαφνικά το 1893.⁶⁹ Πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι η σταφιδοκαλλιέργεια ήταν στενά συνδεδεμένη με την οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, δεδομένου ότι η παραγωγή σταφίδας δεν μπορούσε να γίνει σε μεγάλες εκτάσεις που απαιτούσαν πολλά εργατικά χέρια και υψηλά ημερομίσθια. Η επέκταση λοιπόν της σταφιδοπαραγωγής στηρίχτηκε αποκλειστικά στην μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία. Έτσι στο πρώτο νομοσχέδιο περί διανομής εθνικής γης προβλεπόταν ότι το ανώτατο όριο γης για κάθε οικογένεια ήταν τα 60 στρέμματα.⁷⁰ Η παραγωγή της σταφίδας αρχίζει να αυξάνεται σημαντικά από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ενισχύοντας σημαντικά την οικονομική θέση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στη διεθνή αγορά.⁷¹ Αξίζει να τονιστεί ότι την περίοδο αυτή, η αξία της σταφίδας ως προς την συνολική αξία των εξαγωγών της χώρας αντιπροσώπευε σε ποσοστό το 50% με 75% ετησίως.⁷² Ο κυριότερος όγκος της

⁶⁹B. Δάβος, *ο. π.*, σ.12-13

⁷⁰Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νεοελληνική Κοινωνία, Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1993, σ.57-85

⁷¹Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851-1912*, Αθήνα 1988, σ.30

⁷²Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας*, σ.13

παραγωγής συγκεντρωνόταν νότια του κορινθιακού κόλπου, ενώ το 1/3 των συνολικών εξαγωγών πραγματοποιείτο στο λιμάνι της Πάτρας, όπου αναδεικνύεται στο σημαντικότερο λιμάνι της εποχής και το πιο φημισμένο αστικό κέντρο της νοτίου Ελλάδας. Τόσο το ανθρώπινο δυναμικό της αχαϊκής πολιτείας όσο και τα χρηματικά της κεφάλαια επενδύονταν πια στην καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας, που αρχίζει να αποδίδει δεκαπλάσια παραγωγή σε σύγκριση με την ελαιουργία ή άλλη καλλιέργεια.⁷³ Το λιμάνι της Πάτρας, ή αλλιώς το λιμάνι της σταφίδας, σε συνεργασία με τα μικρότερα λιμάνια του Κατάκολου, της Καλαμάτας καθώς και της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, αρχίζει να ελέγχει όλες τις εμπορικές δραστηριότητες της Πελοποννήσου και της νοτιοδυτικής Στερεάς Ελλάδας.

Η καλλιέργεια την σταφίδας μετατρέπεται σε μονοκαλλιέργεια, η οποία είναι άμεσα εξαρτημένη από το εξωτερικό εμπόριο, ο χαρακτήρας του οποίου παραμένει αποικιακός.⁷⁴ Αυτό σήμαινε ότι η αγροτική οικονομία της χώρας ευνοούσε την παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων που κάλυπταν τις καταναλωτικές ανάγκες της διεθνούς αγοράς, ενώ οι εγχώριες ανάγκες ικανοποιούνταν με προϊόντα που εισάγονταν από τις μεγάλες χώρες του εξωτερικού. Σε αυτή την εμπορευματική σχέση, η τιμή του προϊόντος και τα αγροτικά εισοδήματα ήταν άμεσα εξαρτημένα από τα ξένα ισχυρά συμφέροντα. Ταυτόχρονα δημιουργούνται εμπορικά κυκλώματα που αρχίζουν σιγά-σιγά να ελέγχουν τις εξαγωγές της σταφίδας και να διαμορφώνουν την τιμή και την ζήτηση της, στις διεθνείς αγορές.⁷⁵ Άλλωστε η προσφορά της σταφίδας καλυπτόταν από ένα μεγάλο τμήμα μικροκαλλιεργητών οι οποίοι αδυνατούσαν να επηρεάσουν τις τιμές που καθορίζονταν πια από τους μεγαλέμπορους που καρπώνονταν το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πλεονάσματος.⁷⁶ Η ανάπτυξη όμως και η εξάπλωση του εμπορίου της σταφίδας τοποθετείται χρονικά στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα και κορυφώνεται στη πενταετία (1891-1895). Συγκεκριμένα στα 1891, η Πάτρα παρήγαγε 29.000.000 λίτρα, η Ηλεία παρήγαγε 94.000.000 λίτρα, η Ολυμπία 17.000.000 λίτρα, η Τριφυλία 35.000.000, η Μεσσηνία 35.000.000, η Πύλος 22.000.000, η Ναυπακτία 10.000.000, η Ζάκυνθος 13.000.000, η Κεφαλονιά 20.000.000 και η Αιγιαλεία 19.000.000 λίτρα.⁷⁷ Την ίδια εποχή παρατηρείται και μια αλματώδη αύξηση του αριθμού των

⁷³B. Πατρώνης, *ο. π.*, σ.24

⁷⁴Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας* σ.21

⁷⁵Γ. Δερτιλής, *ο. π.*, σ.28

⁷⁶Γ. Δερτιλής, *ο. π.*, σ.86-88

⁷⁷B. Smith, *Η Ελλάδα στην Εποχή του Γεωργίου του Α'*, Αθήνα 2008, σ.65

Οινοποιείων και Οινοπνευματοποιείων στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Ειδικότερα το έτος 1893, η πόλη της Καλαμάτας, είχε 2 Οινοπνευματοποιεία, το Αίγιο 4 και στο Πύργο της Ηλείας λειτουργούσαν 5 Οινοποιεία και 6 Οινοπνευματοποιεία.⁷⁸

Στα πλαίσια αυτών των συνθηκών οι σταφιδέμποροι και οι καλλιεργητές πραγματοποιούν κολοσσιαία κέρδη σε σχέση με τους λοιπούς κλάδους του ελληνικού εμπορίου. Ένας σημαντικός αριθμός ηγετικών οικογενειών της πολιτικής ζωής της χώρας, θα συνδεθεί στενά με το εμπόριο της σταφίδας. Η καλλιέργεια της σταφίδας αποτέλεσε το μοναδικό προϊόν που συνέβαλε στη δημιουργία μιας νέας εμπορικής αστικής τάξης, η οποία επηρέασε σημαντικά το σύνολο της οικονομικής και πολιτικής ζωής του τόπου. Αντιπροσωπευτικός εκφραστής αυτής της νέας αστικής τάξης, αποτέλεσε η περίπτωση του Παναγιώτη Βουρλούμη, γόνου μιας ευκατάστατης οικογένειας κτηνοτρόφων και αμπελουργών, ο οποίος στα 1894, ίδρυσε το δικό του εμπορικό οίκο σταφίδας. Πρόκειται για ένα οίκο ο οποίος στο βαθμό που στήριζε την λειτουργία του σε ένα ορθολογικό δίκτυο οργάνωσης, κατόρθωσε να επιβιώσει από την κρίση, η οποία από το 1893 μάστιζε τον κλάδο. Παράλληλα ο Ηλείος κεφαλαιούχος, υπήρξε ιδρυτής της πρώτης σταφιδικής τράπεζας τον Ιούλιο του 1899. Στην συνέχεια τέθηκε επικεφαλής του πρώτου αυτόνομου οργανισμού προστασίας της καλλιέργειας και εμπορίας κορινθιακής σταφίδας και αργότερα ως υπουργός εθνικής οικονομίας (1928-1932) επί της κυβέρνησης Βενιζέλου, αντιτάχθηκε στις οργανωμένες ενέργειες των βιομηχάνων να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, εις βάρος των καταναλωτών.

Ωστόσο η χρυσή εποχή της κλείνει με μια γενικευμένη οικονομική κρίση που ξεσπά βίαια στα 1893 συνοδευόμενη από ποικίλες οικονομικές –κοινωνικές και ιδεολογικές επιπτώσεις στη επικράτεια του αγροτικού κόσμου.

⁷⁸N .Μπακουνάκης, *Το κρασί του Γουσταίου*, Αθήνα 1997, σ.143

Ε' Κεφάλαιο,

Η σταφιδική κρίση και ο αντίκτυπος της στον αγροτικό πληθυσμό της Ελλάδας.

5.1 Τα αίτια της κρίσης και επιπτώσεις της.

Το χρονικό διάστημα 1878-1893, η σταφιδάμπελος ως εξαγωγικό προϊόν θα κυριαρχήσει στην διεθνή αγορά, και κυρίως στην γαλλική. Ειδικότερα η σταφίδα θα αποτελέσει πρώτη ύλη για την παραγωγή σταφιδίτη οίνου, που θα αναπληρώσει τα σημαντικά ελλείμματα που προκάλεσε στην αγορά της Γαλλίας η φυλλοξήρα. Έτσι αρχίζει μια αυξημένη ζήτηση της κορινθιακής σταφίδας από την αγορά της Γαλλίας, η οποία σε ποσοτικούς όρους, ενδεκαπλασιάζεται. Γύρω στα 1890 οι αμπελώνες της Γαλλίας αρχίζουν σιγά-σιγά να αναρρώνουν από την φυλλοξήρα και να αποδίδουν καρπούς, ικανοποιώντας έτσι επαρκώς τις εγχώριες διατροφικές τους ανάγκες. Παράλληλα την ίδια χρονιά, επιβάλλεται στην Γαλλία ένα νέο δασμολογικό καθεστώς. Το νέο δασμολόγιο στο βαθμό που επιδίωκε σημαντική αύξηση των δασμών επέφερε ραγδαία πτώση της ζήτησης και της τιμής της κορινθιακής σταφίδας, η οποία σε συνδυασμό με την αυξημένη παραγωγή θα δημιουργήσει τεράστια πλεονάσματα. Αυτά θα παραμείνουν απούλητα στις αποθήκες των εμπόρων και θα πλήξουν τους ήδη υπερχρεωμένους αγρότες και εμπόρους της Πελοποννήσου. Έτσι το μονοπωλιακό εθνικό προϊόν της χώρας απειλείται με μαρασμό και απαξίωση, ενώ δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για να ξεσπάσει μια νέα οικονομική που θα πλήξει με σφοδρότητα την ελληνική οικονομία, δημιουργώντας μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα.⁷⁹

Διαπιστώνεται λοιπόν, ότι η μεγάλη επέκταση της σταφιδάμπελου την περίοδο 1871- 1892, πέρα από τις θετικές είχε και ποικίλες αρνητικές επιπτώσεις, τόσο για τα αγροτικά εισοδήματα όσο και για το σύνολο της εθνικής οικονομίας. Όπως αναφέρει και η Χριστίνα Αγραντώνη: *«Η εθνική οικονομία υπέγραψε ένα ληξιπρόθεσμο γραμμάτιο σπαταλώντας το προϊόν της προεξόφλησης [...] αφού εξακολούθησε καταχρηστικά να διοχετεύει σημαντικούς ανθρώπινους και χρηματικούς πόρους σε ένα τομέα που δεν ήταν πλέον ο μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης, όπως την προηγούμενη περίοδο.»*⁸⁰

⁷⁹B. Πατρώνης, ο. π., σ.85

⁸⁰X. Αγραντώνη, ο. π., σ.277

Η αναπόφευκτη σταφιδική κρίση του 1893, ως κρίση υπερπαραγωγής οδήγησε σε σημαντική πτώση των τιμών, διεύρυνε την οικονομική εξαθλίωση των παραγωγών και λειτούργησε καταλυτικά στον μετασχηματισμό του χαρακτήρα ολόκληρου του αγροτικού κόσμου της Πελοποννήσου. Από την άλλη, η αλόγιστη σπατάλη του ήδη συγκεντρωμένου πλούτου και η μη αποδοτική χρησιμοποίηση των υψηλών κερδών που πραγματοποίησαν οι σταφιδοκαλλιεργητές στα χρόνια της ακμής, συρρίκνωσαν περισσότερο το εισόδημα τους ενισχύοντας το φαινόμενο της τοκογλυφίας το οποίο διατηρείται και αναπαράγεται με την ανοχή της κρατικής εξουσίας. Ένα μεγάλο μέρος εμπόρων, βιοτεχνών και εργατών, βρισκόνταν πια στα πρόθυρα της απόλυτης φτώχειας, ενώ αρκετοί υπερχρεωμένοι καλλιεργητές έχαναν τα κτήματα τους σε πλειστηριασμούς.⁸¹ Την χρονιά αυτή, για πρώτη φορά η εξαγωγή της κορινθιακής κυρίως σταφίδας μειώνεται κατά 35 με 40 τοις εκατό, ενώ η τιμή της σταφίδας στην Πάτρα υποδιπλασιάζεται.⁸² Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι τα έτη από το 1892 έως και το 1895 η ακαθάριστη αξία των εξαγωγών μειώθηκε κατά ένα μεγάλο ποσοστό, ύψους 75% σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό του 1891. Η μεγάλη σταφιδική κρίση του 1893 θα προκαλέσει επίσης μια αύξηση τόσο στην εσωτερική όσο και την υπερπόντια μετανάστευση.⁸³

Την δεκαετία 1890- 1900 παρατηρείται μια μαζική μετανάστευση προς την Αμερική, ενώ ένας μεγάλος αριθμός εργατικών χεριών, οδηγείται προς τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα και κυρίως στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά για την αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής. Υπολογίζεται ότι το 1/4 περίπου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού την περίοδο 1900-1921, κατευθύνθηκε προς την Αμερική.⁸⁴ Όπως αναφέρει και ο ιστορικός Κώστας Τσουκαλάς, η υπερπόντια μετανάστευση είχε σταθεροποιητικά αποτελέσματα για την διάθεση της γης στο βαθμό που η αυξημένη ροή εμβασμάτων από τους απόδημους, ενίσχυε τους εσωτερικούς οικονομικούς πόρους, ενώ συμπλήρωνε τα εισοδήματα του αγροτικού πληθυσμού που άρχισε πάλι να επενδύει στην καλλιέργεια της γης.

Φαίνεται λοιπόν ότι η ελληνική αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση ενισχύθηκε από το υπερπόντιο μεταναστευτικό ρεύμα και κατάφερε να ξεπεράσει τις

⁸¹Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.249

⁸²Π. Πιζάνιας *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας*, σ.22

⁸³Α. Φραγκιάδης, *Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο*, Αθήνα 2006, σ.167-168

⁸⁴Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usurers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930). Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.90

αρνητικές επιπτώσεις της μεγάλης κρίσης.⁸⁵ Ωστόσο τόσο η κρίση του 1893 όσο και η μετανάστευση μεγέθυναν το αγροτικό ζήτημα, το οποίο θα απασχολήσει τις επόμενες κυβερνήσεις μέχρι να επιλυθεί με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917-1923.⁸⁶ Μέσα σε αυτό το δυσχερές οικονομικό κλίμα, οργανώνονται οι πρώτες κινητοποιήσεις, αντιδράσεις και συλλαλητήρια για την προστασία των συμφερόντων ολόκληρου του αγροτικού κόσμου. Σε αυτά συμμετέχουν άνθρωποι από όλα τα κοινωνικά στρώματα, όπως και οργανωμένα σωματεία και εργατικές ενώσεις.⁸⁷ Τον Φεβρουάριο του 1893, ο αγροτικός κόσμος της Πάτρας πραγματοποιεί ένα μαζικό συλλαλητήριο, και συστήνεται μια αρμόδια επιτροπή που καταθέτει ψήφισμα με το οποίο ζητά ομόφωνα να θεσπιστεί νόμος που να καταργεί τις διατάξεις που αφορούν τα οινοπνευματώδη ποτά, ώστε να μείνει ελεύθερη η διαδικασία απόσταξης καθώς και να οριστεί ένα χρηματικό κίνητρο για την αύξηση εξαγωγών οινοπνεύματος και ποτών. Επιπλέον ζητείται να κατατεθεί ένα νομοσχέδιο το οποίο θα καθορίζει τον όγκο των εξαγωγών ανάλογα με τις εγχώριες καταναλωτικές ανάγκες. Ο τότε πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης αν και αρνείται να επέμβει με νόμο στο εξαγωγικό εμπόριο, στέλνει κεφαλαιούχους σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως στην Ρωσία, επιδιώκοντας να προσελκύσει νέους αγοραστές για την κορινθιακή σταφίδα. Παράλληλα η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας προχωρεί σε πάγωμα των δανειακών υποχρεώσεων τόσο των σταφιδοπαραγωγών όσο και των σταφιδέμπορων.⁸⁸ Οι αντιδράσεις και τα συλλαλητήρια συνεχίζονται πιο μαζικά και οργανωμένα.

Στα πλαίσια των παραπάνω συνθηκών, δημιουργούνται οι πρώτες οργανώσεις οι οποίες ζητούν την άμεση επίλυση του σταφιδικού ζητήματος. Μια από αυτές τις ενώσεις με την επωνυμία «Αναρχική Ομάδα», δημιουργείται στον Πύργο Ηλείας, η οποία ήταν συνδεδεμένη με την διεθνή οργάνωση των αναρχικών. Αυτή η οργάνωση συσπειρώνεται γύρω από την εφημερίδα «Φως» και συνδέει αμέσως την δράση της με τις εξεγέρσεις και κινητοποιήσεις των σταφιδοπαραγωγών.⁸⁹ Στις 12 Σεπτέμβρη του 1893, πραγματοποιείται το πρώτο συλλαλητήριο στη πόλη του Πύργου, στα πλαίσια του οποίου συντάσσεται και αποστέλλεται στον Αντιβασιλέα, ψήφισμα το οποίο προέβλεπε τα παρακάτω:

⁸⁵Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1978, σ.108.

⁸⁶Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usuriers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930). Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.95

⁸⁷Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *ο. π.*, σ.250

⁸⁸Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας*, σ.23

⁸⁹Ν. Μπακουνάκης, *ο. π.*, σ.62

- ❖ την νομοθετική ρύθμιση του σταφιδικού ζητήματος,
- ❖ την αναστολή είσπραξης των καθυστερούμενων φόρων καθώς και την αναστολή διώξεων των οφειλετών από την Εθνική Τράπεζα,
- ❖ και τέλος την εκλογή μιας επίσημης επιτροπής που θα αναλάμβανε την μεταβίβαση του ψηφίσματος στην αρμόδια κυβερνητική αρχή.⁹⁰

5.2 Προσπάθειες για την ρύθμιση του σταφιδικού ζητήματος.

Η υλική μιζέρια, ο εφιάλτης των χρεών προς την τράπεζα και τους τοκογλύφους, σε συνδυασμό με την διόγκωση του κόστους παραγωγής της σταφίδας ως συνέπεια της συνεχής υποτίμησής της, έκριναν αναγκαία την κρατική παρέμβαση με την θέσπιση νόμων που θα εξασφάλιζαν την προστασία του αγροτικού εισοδήματος. Έτσι στις 7 Ιουλίου του 1895, η κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, καταθέτει πρόταση στη βουλή για κρατική παρέμβαση και προχωρεί στη ψήφιση του νόμου ΒΤΘ' που προέβλεπε ισχυρή προστατευτική πολιτική υπέρ των σταφιδοπαραγωγών.⁹¹ Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής το κράτος στοχεύοντας στην μείωση της προσφοράς επέβαλε υποχρεωτικό παρακράτημα, ύψους 15% σε είδος. Αυτό το ποσοστό το διαχειριζόταν αποκλειστικά το κράτος το οποίο το διοχέτευε σε χαμηλότερη τιμή για την παραγωγή οίνων και οινοπνευμάτων. Το μέτρο αυτό το οποίο διατηρήθηκε για τα επόμενα χρόνια, ευνόησε αρκετά τους σταφιδοπαραγωγούς της Πελοποννήσου και ενίσχυσε το εισόδημά τους, παρόλο που η τιμή της σταφίδας παρουσίαζε συνεχείς διακυμάνσεις.⁹²

Τον Ιούνιο του 1899, με πρωτοβουλία της κυβέρνησης Θεοτόκη, ιδρύεται η Σταφιδική Τράπεζα με προβλεπόμενη διάρκεια λειτουργίας τα είκοσι χρόνια. Μέτοχοι της τράπεζας ορίστηκαν, όλοι οι σταφιδοπαραγωγοί που είχαν υποστηρίξει με το ποσοστό τους την πολιτική του παρακρατήματος, είτε προσφέροντας καρπό, είτε εξαγωγικό φόρο ή δασμό. Ως τίτλοι μετοχών, καθορίστηκαν τα δελτία του παρακρατήματος, η τιμή των οποίων στην αγορά κυμαινόταν σε υψηλότερα επίπεδα από την ονομαστική τους αξία.⁹³ Ωστόσο η νέα τράπεζα από την αρχή της ίδρυσης της δεν κατάφερε να βελτιώσει την οικονομική θέση των σταφιδοπαραγωγών και να προστατέψει τα περιουσιακά τους στοιχεία από επαπειλούμενες κατασχέσεις, ενώ

⁹⁰B. Δάβος, *ο. π.*, σ.17

⁹¹I. Καράγιωργας, *ο. π.*, σ.257

⁹²K. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.250-252

⁹³Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας*, σ.22-25

δυσκολεύονταν να διαθέσουν τα πλεονάσματα της σταφίδας που αυξάνονταν συνεχώς στις αποθήκες τους. Από την άλλη, οι έμποροι των πόλεων αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες δανειακές υποχρεώσεις λόγω της έλλειψης χρηματικών πόρων, ενώ οι αγρότες της υπαίθρου, άρχισαν να εγκαταλείπουν τις καλλιέργειες τους ως συνέπεια του αυξημένου κόστους και της διαρκής οικονομικής αβεβαιότητας.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η βιωσιμότητα της Σταφιδικής Τράπεζας ήταν αναμφίβολη και η πτώχευση της δεν μπορούσε να αποφευχθεί. Σε αυτό βέβαια συντέλεσε και η απόφαση της κυβέρνησης ότι η τράπεζα έπρεπε να προστατέψει τους σταφιδοπαραγωγούς και να απορροφήσει τα πλεονάσματά τους. Μέχρι και το 1903 ,η Σταφιδική Τράπεζα παρείχε προστασία στους σταφιδοπαραγωγούς. Την ίδια χρονιά, σημειώνεται υπερπαραγωγή της σταφίδας, η οποία διόγκωσε τα πλεονάσματα που είχαν δημιουργηθεί τα προηγούμενα έτη, και σύντομα η τράπεζα οδηγήθηκε σε πτώχευση.⁹⁴Όπως αναφέρει και ο Πέτρος Πιζάνιας:« Τον Ιούλιο του 1905 η Τράπεζα Αθηνών μετά από συμφωνία με το Ελληνικό κράτος ιδρύει την Προνομιούχο Εταιρεία Προστασίας της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδος». Στα πλαίσια της λειτουργίας της Ελληνικής Προνομιούχο Εταιρείας για την εξυπηρέτηση των παραγωγών, ανακοινώνεται η καταβολή αποζημιώσεων στους κτηματίες οι οποίοι θα συμφωνούσαν να προχωρήσουν στην εκρίζωση των γερασμένων σταφίδων και θα στρέφονταν στην παραγωγή άλλων καλλιεργειών.

Υπολογίζεται ότι την διετία 1911-1912, εκριζώθηκαν 34.134 στρέμματα από τα οποία παράγονταν περίπου 20 με 25 εκατομμύρια χιλιόλιτρα .⁹⁵Ωστόσο η εκρίζωση των αμπελώνων και η αντικατάστασή τους με νέες φυτείες, δεν περιόρισαν την οικονομική ανέχεια των παραγωγών, δεδομένου ότι οι νέες καλλιέργειες παρέμεναν εξαρτημένες από τις μεταβαλλόμενες καιρικές συνθήκες. Σημειώνεται ότι την περίοδο αυτή, οι κλιματικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς, σε βαθμό μάλιστα που αποτέλεσαν αιτία έλλειψης βασικών ειδών διατροφής όπως σιτάρι, αραβόσιτου και

⁹⁴Π. Πιζάνιας, Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας,σ.27-28

βρόμης. Έτσι ενισχύθηκε περισσότερο το φαινόμενο της πενίας και οικονομικής εξαθλίωσης των σταφιδοκαλλιεργητών.⁹⁶

Την περίοδο 1912-1922, ο αγροτικός τομέας εμφανίζεται άμεσα εξαρτημένος από το εισαγωγικό εμπόριο στο βαθμό που κάλυπτε τις βασικές διατροφικές ανάγκες της εγχώριας αγοράς σε σιτηρά. Στις 22 Μαΐου του 1924, διεξάγεται στην Αθήνα το τρίτο πανελλήνιο αγροτικόν συνέδριο, στο οποίο αντιπρόσωποι των συνεταιρισμών καθώς και των πανελληνίων ομοσπονδιών ζητούν την ίδρυση ενός οργανισμού που θα προάσπιζε τα συμφέροντα τους.⁹⁷ Γίνεται λοιπόν επιτακτική ανάγκη να δημιουργηθεί ένας φορέας που θα υποχρέωνε τον κάθε παραγωγό να αποθηκεύει το προϊόν του σε μεγάλες αποθήκες, οι οποίες θα λειτουργούσαν κάτω από την επίβλεψη του, για λογαριασμό του συνόλου των παραγωγών. Πράγματι στις 13 Αυγούστου του 1925, ιδρύεται ο ΑΣΟ ως μια προσπάθεια επίλυσης του σταφιδικού ζητήματος. Ειδικότερα, ο αυτόνομος οργανισμός που συστήθηκε για την προάσπιση της προστασίας της εμπορίας και καλλιέργειας της κορινθιακής σταφίδας προέβλεπε τα εξής :

- ❖ την προστασία της σταφιδοπαραγωγής, ώστε να επιτευχθεί ισορροπία προσφοράς και ζήτησης της στη διεθνή αγορά,
- ❖ την αποθήκευση της παραγωγής καθώς και την υποβολή της σε συγκεκριμένους τύπους επεξεργασίας,
- ❖ τον καθορισμό της τιμής της από τα αρμόδια υπουργεία Εμπορίου, Οικονομικών και Γεωργίας σε συνεργασία πάντα με την διοίκηση του ΑΣΟ,
- ❖ την προβολή της διαφήμισης ,ως απαραίτητος μηχανισμός διαφοροποίησης του προϊόντος, έτσι ώστε να αυξηθεί η ζήτηση του στην εξωτερική αγορά,
- ❖ την βελτίωση των μεθόδων καλλιέργειας και την μείωση του κόστους παραγωγής,
- ❖ την λήψη αναγκαίων μέτρων από το υπουργείο Γεωργίας ώστε να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος της φυλλοξήρας των σταφίδαμπέλων,

⁹⁶B. Δάβος, *ο. π.*, σ.58

⁹⁷A. Φραγκιάδης, *Ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός και οι εργασίες του κατά το πρώτο έτος 1925-1926*, Αθήναι 1927, σ.87

❖ την προμήθεια γεωργικών και βιομηχανικών φαρμάκων καθώς και οποιονδήποτε άλλων μέσων θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην σταφιδοπαραγωγή.⁹⁸

Στα πλαίσια της ευρύτερης προστατευτικής πολιτικής του ΑΣΟ, καθορίζεται κατώτατη τιμή, η αλλιώς τιμή ασφάλειας για τη προστασία του παραγωγού, ενώ στο βαθμό που ο ίδιος ο οργανισμός προέβλεπε την κοινή συγκέντρωση και διάθεση του προϊόντος της σταφίδας, συνέβαλε στη πολυπόθητη βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος. Ταυτόχρονα ψηφίζονται μια σειρά νόμων που ορίζουν την απαγόρευση του ελεύθερου εμπορίου και την καταβολή αποζημιώσεων στους εξαγωγείς, ενώ επιτρέπεται η εμπορία σταφίδας για βιομηχανική χρήση. Έτσι οι εναλλακτικοί τρόποι διάθεσης του προϊόντος της σταφίδας θα αποτελέσουν τις απαρχές της εκβιομηχάνισης στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.⁹⁹

⁹⁸Ιστορικό Αρχείο του ΑΣΟ, διαθέσιμο στο: <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-u-1951> ημερ.προσπέλασης 8.8.2023

⁹⁹Ιστορικό Αρχείο του ΑΣΟ, διαθέσιμο στο: <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-u-1951> Ημερ.προσπέλασης 8.8.2023

Z' Κεφάλαιο

Οι μεγάλες ιδιοκτησίες της Θεσσαλίας , η οργάνωση των ακτημόνων- κολίγων και η αιματηρή εξέγερση στο Κιλελέρ .

6.1 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μεγάλων ιδιοκτησιών μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881.

Στην αραιοκατοικημένη Θεσσαλία με τους 270.000 περίπου κατοίκους, κυριαρχούσαν οι μεγάλες ιδιοκτησίες, τα γνωστά τσιφλίκια τα οποία με τις μεταρρυθμίσεις του Χατί Χουμουγιούν (18 Φεβρουαρίου του 1856) είχαν περιέλθει από το οθωμανικό κράτος στην ιδιοκτησία των τούρκων κεφαλαιούχων. Η έλλειψη εργατικής δύναμης λόγω περιορισμένης πυκνότητας του πληθυσμού της Θεσσαλίας, καθώς και η ανεπάρκεια χρηματικών πόρων, ενίσχυσε και διατήρησε για δεκαετίες το καθεστώς των τσιφλικιών στο βαθμό που υπόσχονταν μια υποτυπώδη ασφάλεια στους καλλιεργητές της περιοχής.¹⁰⁰ Από την άλλη, η παντελής απουσία αγροτικής πίστης για την ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος, ανάγκαζε του μικροκαλλιεργητές της Θεσσαλίας να καταφεύγουν στην τοκογλυφία η οποία δυσχέρανε ακόμα περισσότερο την οικονομική τους κατάσταση. Η ανεπάρκεια ίδιων κεφαλαίων, τα χρέη, οι αναγκαστικές κατασχέσεις και η αδυναμία κάλυψης των λειτουργικών τους εξόδων, οδηγούσε σε πολλές περιπτώσεις στην εγκατάλειψη της καλλιέργειας της γης με σημαντικές επιπτώσεις για την οικονομία της περιοχής.¹⁰¹

Σύμφωνα με το παλαιό ιδιοκτησιακό καθεστώς, το Οθωμανικό κράτος διατηρούσε την υψηλή κυριότητα της μεγάλης ιδιοκτησίας την οποία παραχωρούσε για εκμετάλλευση σε Οθωμανούς γαιοκτήμονες. Αυτοί με την σειρά τους τη διέθεταν σε καλλιεργητές, οι οποίοι απολάμβαναν ένα ποσοστό επί της παραγωγής, που ονομαζόταν *μορτή* με το οποίο κάλυπταν τις ανάγκες της οικογένειάς τους, την διατροφή των ζωντανών τους, αλλά και τα έξοδα της επόμενης σοδειάς. Επιπρόσθετα διατηρούσαν πάγια δικαιώματα στην εκμεταλλευόμενη γη, τα οποία δικαιώματα στην βάση του εθιμικού κληρονομικού δικαίου μπορούσαν να τα μεταβιβάσουν στους

¹⁰⁰B. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία, 1881-1912*, Αθήνα 1982, σ. 9

¹⁰¹X. Αγραντώνη, *ο. π.*, σ.281

απογόνους τους. Έτσι οι σχέσεις μεταξύ κολίγων και Οθωμανών γαιοκτημόνων ήταν διαρκείς και αρμονικές.¹⁰²

Λίγο πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881, στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες οι οποίοι γνώριζαν ότι με την συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878) η Θεσσαλία σύντομα θα ενσωματωνόταν στην Ελλάδα, προχώρησαν σε πώληση των εκτάσεών τους σε πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού. Οι μεταβιβάσεις μάλιστα γίνονταν σε πολύ χαμηλές τιμές συγκριτικά με τη πραγματική τους αξία. Υπολογίζεται ότι στην Θεσσαλία ένα στρέμμα γης πουλιόταν δέκα με δεκατέσσερις χιλιάδες σε αντίθεση με την περιοχή της Πελοποννήσου, όπου η αξία του αμπελιού ανά στρέμμα έφτανε τις 600.000 με 700.000 δραχμές. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του Γεωργίου Ζωγράφου ο οποίος ως μεγαλέμπορος της Οδησού αγόρασε γη συνολικής αξίας 64.000 στρέμματα στην τιμή των 540.000 δραχμών. Τα μισά στρέμματα τα αποτελούσαν δάση και βοσκοτόπια ενώ τα υπόλοιπα 32.000 διατίθονταν για φυτείες. Σε κάθε ιδιοκτησία ζούσαν 400 περίπου οικογένειες κολίγων, όπου η κάθε μία είχε υπό την ευθύνη της 80 στρέμματα γης. Ωστόσο λόγω του υποχρεωτικού συστήματος της αγρανάπαυσης, καλλιεργούσαν μόνο τα 40 στρέμματα.

Τα τσιφλίκια χωρίζονταν σε *μισακάρικα* ή *τριτάρικα* ανάλογα με την συμμετοχή του κάθε ιδιοκτήτη στα έξοδα της καλλιέργειας της γης. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί ότι στα *μισακάρικα* τσιφλίκια, ο γαιοκτήμονας διατηρούσε περισσότερα δικαιώματα στη γη και η θέση των κολίγων ήταν πιο δύσκολη. Σε αυτά οι κολίγοι καλλιεργητές αναγκάζονταν να υπακούν στις απαιτήσεις των μεγαλοϊδιοκτητών, διαφορετικά αντιμετώπιζαν την απειλή της εκδίωξης τους από τη γη που καλλιεργούσαν οι ίδιοι τα προηγούμενα χρόνια. Αντίθετα στα *τριτάρικα* τσιφλίκια, οι αγρότες είχαν μεγαλύτερη εξουσία και μπορούσαν μαχόμενοι να κερδίσουν περισσότερα δικαιώματα.¹⁰³ Ο κάθε μεγαλοϊδιοκτήτης έδινε την γη του στον κολίγο να την καλλιεργήσει και από κάθε σοδειά κρατούσε το μισό ή και το ένα τρίτο της παραγωγής.¹⁰⁴

Το νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς, περιόριζε σημαντικά τα δικαιώματα που είχαν οι κολίγοι πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όπου τα τσιφλίκια ανήκανε στους Οθωμανούς γαιοκτήμονες. Έτσι η νομική σχέση μεταξύ ιδιοκτήτη και καλλιεργητή,

¹⁰²Κ. Καραβίδας, *Τα αγροτικά*, Αθήνα 1931, σ.111-112

¹⁰³Κ. Αρώνη-Γσίγλη, *ο. π.*, σ.36-37

¹⁰⁴Β. Πρότζας, *ο. π.*, σ.425

μετατρέπεται από εμπράγματη σε ενοχική. Ο καλλιεργητής έχανε την εξουσία που μέχρι τότε διατηρούσε πάνω στη γη που καλλιεργούσε. Με το νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς, ο γαιοκτήμονας αποκτούσε την απόλυτη κυριότητα στη γη και μπορούσε με την λήξη των μισθωτηρίων να εκδιώξει του κολίγους από την γη που εκμεταλλεύονταν για μια περίοδο ετών.¹⁰⁵ Οι νέοι ιδιοκτήτες περιόρισαν σημαντικά τα δικαιώματα των καλλιεργητών και δυσχέραιναν περισσότερο την οικονομική θέση των αγροτών, προκαλώντας ποικίλες αντιδράσεις, που αργότερα θα γίνουν αιτία να ξεσπάσουν αιματηρές συγκρούσεις. Στα πλαίσια του νέου ιδιοκτησιακού συστήματος, η απόδοση της γης για κάθε οικογένεια κολίγων παρατίθεται στον παρακάτω πίνακα :

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Απόδοση γης σε κιλά / οικογένεια κολίγων

Ακαθάριστη Παραγωγή (κιλά)	4000
Ποσότητα για επόμενη σπορά (κιλά)	600
Καθαρή παραγωγή (κιλά)	3400
Ζωτικό ελάχιστο (κιλά)	900
Μερίδιο γαιοκτήμονα(κιλά)	1.333
Φόρος (κιλά)	100

Συμπερασματικά, η κάθε οικογένεια κολίγων καρπωνόταν περίπου το 26 % της ακαθάριστης παραγωγής. Ο μεγαλοϊδιοκτήτης γαιοκτήμονας λειτουργούσε μόνο ως εισοδηματίας που περιοριζόταν στα κέρδη του και δεν επιδίωκε να επενδύσει μέρος από αυτά στην ανάπτυξη και τόνωση της αγροτικής οικονομίας του Θεσσαλικού κάμπου.¹⁰⁶ Οι νέοι ιδιοκτήτες εφαρμόζαν το παραδοσιακό τρόπο καλλιέργειας, που περιλάμβανε το όργωμα της γης με το άροτρο, την εφαρμογή του συστήματος

¹⁰⁵Γ. Μουγουγιάννης, *Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία*, Βόλος 1985,σ.2

¹⁰⁶Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usuriers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*. Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα, σ.85

αγρανάπαυσης καθώς και την συστηματική αποφυγή χρήσης λιπασμάτων. Από την άλλη, η έλλειψη εξελιγμένων εγγειοβελτιωτικών δικτύων και έργων υποδομής, είχε σαν αποτέλεσμα να μειωθεί η παραγωγή σιτηρών και κυρίως δημητριακών και να αυξηθεί το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο. Ωστόσο με την προσάρτηση, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος κατάφερε να αυξήσει την έκταση του και τον συνολικό του πληθυσμό κατά 26,7% και 28% αντίστοιχα, ενώ το πρόβλημα της γαιοκτησίας επιδεινώθηκε καθώς οι νέοι ιδιοκτήτες λειτουργούσαν παρόμοια με τους τούρκους τσιφλικάδες. Αν και το καθεστώς των τσιφλικιών διατηρήθηκε, οι συνθήκες των κολίγων καλλιεργητών, άλλαξαν ριζικά. Οι νέοι ιδιοκτήτες έγιναν πιο τυραννικοί από τους προηγούμενους καθώς διεκδικούσαν ακόμα και τα σπίτια των κολίγων. Συχνά προχωρούσαν σε εξώσεις των κολίγων όχι μόνο από την γη που καλλιεργούσαν χρόνια, αλλά και από τις κατοικίες τους.¹⁰⁷

Φαίνεται λοιπόν ότι ο αγροτικός κόσμος της Θεσσαλίας μετά την προσάρτηση της στο ελληνικό κράτος βίωνε συνθήκες δουλοπαροικίας, όμοιες με εκείνες που έζησαν οι πρόγονοι τους υπό καθεστώς οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁰⁸

6.2 Οι πρώτες προσπάθειες για την επίλυση του Θεσσαλικού ζητήματος.

Οι μεγάλες ιδιοκτησίες ήταν κυρίως συγκεντρωμένες στις εύπορες πεδιάδες, ενώ στα βουνά της ανατολικής Θεσσαλίας εξακολουθούσαν να κυριαρχούν οι μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Μόνο στην πεδιάδα της Θεσσαλίας, υπήρχαν 580 τσιφλίκια τα οποία εκμεταλλεύονταν περίπου 6.000.000 στρέμματα. Τα μεγαλύτερα τσιφλίκια, βρίσκονταν στις επαρχίες της Καρδίτσας, της Λάρισας και των Τρικάλων. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με αρχές του 20^{ου} αιώνα, η περιοχή της Θεσσαλίας, της Στερεάς Ελλάδας, αλλά και της Εύβοιας συγκέντρωναν το σύνολο των μεγάλων.¹⁰⁹ Το αγροτικό ζήτημα άρχισε να οξύνεται και η επίλυση του να εμφανίζεται ως μείζον προτεραιότητα των εκάστοτε κυβερνήσεων, καθώς επηρέαζε την οικονομική και κοινωνική ζωή ολόκληρης της ελληνικής επικράτειας. Οι πρώτες πολιτικές προσπάθειες για την αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος ξεκινούν πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας.

¹⁰⁷Z. Σκάρος, *Οι Ρίζες του Ποταμού, Ραγιάδες και Κολίγοι*, Αθήνα 1999, σ.592

¹⁰⁸Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι Κολίγοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1974, σ.125

¹⁰⁹E. Μπουρνόβα, *Banquiers, usurers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*. *Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.86

Στα 1880 η Κυβέρνηση Τρικούπη, η οποία διαδέχτηκε τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, προχώρησε στην κατάργηση της φορολογίας της δεκάτης, η οποία στο βαθμό που έπληττε τους φοροεισπράκτορες ενοικιαστές, ανακούφισε τον αγροτικό κόσμο αλλά μείωσε σημαντικά τα δημόσια έσοδα, καθώς ο φόρος αυτός κάλυπτε το 12% του κρατικού προϋπολογισμού. Ωστόσο η δεκάτη αντικαταστάθηκε από ένα φόρο στα αροτριώντα ζώα που επιβάρυνε κυρίως τους αγρότες εφόσον το ποσό του φόρου καθοριζόταν από τον αριθμό των ζώων που χρησιμοποιούσαν στη καλλιέργεια της γης. Έτσι για μια ακόμα φορά, το νέο φορολογικό μέτρο ευνόησε τους μεγαλοτσιφλικάδες και συμπίεσε το εισόδημα των καλλιεργητών-κολίγων.

Από την άλλη, η ίδρυση της Προνομιάς Τράπεζας της Ηπειρωτικής Θεσσαλίας τον Ιανουάριο του 1882, στο βαθμό που λειτούργησε υπέρ των συμφερόντων των μεγαλοκεφαλαιούχων, διόγκωσε περισσότερο το αγροτικό ζήτημα, ενώ η κατάργηση του τελωνίου της Θεσσαλίας στα 1884, έπληξε ακόμα περισσότερο τους καλλιεργητές και ευνόησε τους μεγαλοϊδιοκτήτες. Η συγκεκριμένη μάλιστα ενέργεια στόχευε να διευκολύνει τους κτηνοτρόφους στις μετακινήσεις των κοπαδιών τους, δίνοντας έτσι κίνητρα στους τσιφλικάδες να αντικαταστήσουν την καλλιέργεια των σιτηρών με την ενοικίαση της γης στους κτηνοτρόφους.¹¹⁰

Ο Χαρίλαος Τρικούπης λοιπόν, με την οικονομική του πολιτική ενθάρρυνε αλλά και προστάτευσε τα συμφέροντα των μεγαλοϊδιοκτητών επενδυτών, στο βαθμό που επιδίωκε από τους ίδιους την στήριξη και τη χρηματοδότηση του εκσυγχρονιστικού του προγράμματος.¹¹¹ Έτσι στην προσπάθειά του να μην θίξει τα συμφέροντα των νέων ιδιοκτητών και μελλοντικών χρηματοδοτών του προγράμματός του, διατήρησε το καθεστώς των τσιφλικιών το οποίο λειτούργησε ως εμπόδιο στην αναβάθμιση της χώρας και στον εκσυγχρονισμό της. Ακόμα και η κατασκευή ενός εκτεταμένου σιδηροδρομικού δίκτυο που έφτανε τα 200 χιλιόμετρα, παρόλο που διευκόλυνε την διακίνηση των προϊόντων δεν κατάφερε να αυξήσει την ανταγωνιστικότητα της θεσσαλικής παραγωγής.¹¹² Στα πλαίσια της ευρύτερης προστατευτικής του πολιτικής, ο Τρικούπης αύξησε τους δασμούς για τα σιτηρά που εισάγονταν από το εξωτερικό, ενώ οι μεγαλοϊδιοκτήτες αντί να αυξήσουν την εγχώρια παραγωγή ώστε να ενισχύσουν αυτάρκεια, επιδίωκαν συστηματικά να κερδοσκοπούν μέσω της τεχνητής υπερτίμησης των σιτηρών στην ντόπια κατανάλωση. Μάλιστα η

¹¹⁰Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο.π.*, σ.43

¹¹¹Αντώνης Κλάψης, *Στο κλουβί της Ελλάδας, της στενής μας κλεισμένοι*, Αθήνα 2019, σ.179-180.

¹¹²Λ. Παπαγιαννάκης, *ο.π.*, σ.156

αισθητή μείωση της καλλιέργειας των δημητριακών στην Θεσσαλία την περίοδο 1885-1897, λόγω της μετατροπής των καλλιεργούμενων εκτάσεων σε βοσκοτόπια, διόγκωσε το δημόσιο έλλειμμα και απέδειξε ότι η αγροτική πολιτική του Τρικούπη στάθηκε καταστροφική για το Θεσσαλικό αγροτικό κόσμο.¹¹³

Στον αντίποδα της ανεπιτυχής αγροτικής πολιτικής του Τρικούπη, ο Δηλιγιάννης με δημαγωγικό τρόπο επιδιώκει να κερδίσει την συμπάθεια των δυσαρεστημένων μικροαστών και την υποστήριξη του απογοητευμένου αγροτικού κόσμου της Θεσσαλίας.¹¹⁴ Η κυβέρνηση του, η οποία διαδέχτηκε την κυβέρνηση Τρικούπη στις εκλογές του 1895, παρουσίασε ένα φιλόδοξο και οργανωμένο πρόγραμμα που απέβλεπε στην προστασία των αδύνατων εισοδηματικών στρωμάτων και στην ανάδειξη του θεσσαλικού ζητήματος, ως μείζον κοινωνικό πρόβλημα με εκτεταμένες συνέπειες στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας.¹¹⁵ Το έτος 1896, κατέθεσε στην βουλή πέντε νομοσχέδια, τα οποία προέβλεπαν ότι μέσω της υποχρεωτικής απαλλοτρίωσης σε κάθε αγροτική οικογένεια της Θεσσαλίας θα παραχωρούνταν από 25 μέχρι 30 στρέμματα, συμπεριλαμβανόμενης και της οικίας που βρισκόταν σε αυτά. Επιπλέον οριζόταν ότι οι σχέσεις γαιοκτημόνων και καλλιεργητών θα ρυθμιζόνταν με την σύναψη συμβολαίου καλλιέργειας, το οποίο θα όριζε με νόμο τα δικαιώματα και της υποχρεώσεις της κάθε πλευράς. Στα πλαίσια μάλιστα της ευρύτερης στήριξης του αγροτικού εισοδήματος, προβλεπόταν η ίδρυση Ειδικού Γεωργικού Ταμείου που θα ρύθμιζε την χρηματοδότηση και των ενίσχυση των καλλιεργητών.

Τέλος προβλεπόταν η αντικατάσταση του φόρου των αρρωτριόντων ζώων από ένα νέο φόρο που αφορούσε την παραγωγή των δημητριακών. Ο νέος φόρος στο βαθμό που επιβάρυνε περισσότερο τους αγρότες, προκάλεσε πολλές αντιδράσεις και οι τελευταίοι άρχισαν να ξεσηκώνονται και να απαιτούν την άμεση απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και την διανομή τους στους ακτήμονες. Έτσι η προσπάθεια της κυβέρνησης Δηλιγιάννη για την επίλυση του θεσσαλικού ζητήματος δεν απέδωσε καρπούς και λόγω σφοδρών πιέσεων των μεγαλοϊδιοκτητών και ισχυρών πολιτικών προσώπων, τα προτεινόμενα νομοσχέδια αποσύρθηκαν από τη βουλή και παραπέμφθηκαν για

¹¹³Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *ο. π.*, σ.83-84

¹¹⁴Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2007, σ.103

¹¹⁵Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *ο. π.*, σ.45

περαιτέρω μελέτη σε μια ειδική επιτροπή, η οποία δεν κατάφερε να επιλύσει το αγροτικό ζήτημα.¹¹⁶

Το ξέσπασμα το ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897,θα επιτρέψει στους ξένους να επιβάλλουν στην χώρα τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, που θα επιφέρει ποικίλες οικονομικό-κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες οι οποίες θα διογκώσουν ακόμα περισσότερο το θεσσαλικό ζήτημα.

6.3 Τα πρώτα αγροτικά κινήματα και η πορεία προς την εξέγερση του Κιλελέρ

Δυο χρόνια μετά, εκλέγεται μια νέα κυβέρνηση με ηγέτη τον Γεώργιο Θεοτόκη, πρώην στενό συνεργάτη του Χαρίλαου Τρικούπη, ο οποίος θα παραμείνει ως πρωθυπουργός της χώρας για 7 περίπου χρόνια και θα επιδιώξει με προσεκτικούς χειρισμούς να θέσει την χώρα σε ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Το πρόγραμμα του Θεοτόκη, αποτελεί συνέχεια του εκσυγχρονιστικού σχεδίου του Τρικούπη. Στα τέλη της δεκαετίας του 1890, τα οικονομικά της χώρας θα αρχίσουν να βελτιώνονται ενώ τα εκσυγχρονιστικά έργα υποδομής του Χαρίλαου Τρικούπη, θα αυξήσουν τα κρατικά έσοδα και θα ενισχύσουν τον κρατικό προϋπολογισμό. Ωστόσο στον πρωτογενή τομέα παραγωγής, η ανέχεια, τα χρέη και η ανασφάλεια εξακολουθεί να πλήττει τους πληθυσμούς ολόκληρης της αγροτικής επικράτειας. Η σταφιδική κρίση και η συνακόλουθη έκρηξη της υπερπόντιας μετανάστευσης θα δυσχεραίνουν ακόμα περισσότερο την ζωή των αγροτών, ενώ οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης του αγροτικού τομέα παραμένουν χαμηλοί.

Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας χειροτερεύει με το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου, καθώς το ελληνικό κράτος υποχρεώνεται με την συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τον Δεκέμβριο του 1897, να καταβάλλει πολεμική αποζημίωση στους τούρκους, 4.000.000 τούρκικες λίρες. Η υποχρέωση αυτή καλύφθηκε με εξωτερικό δανεισμό και με την αναγκαστική επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στα οικονομικά της χώρας.¹¹⁷ Δύο χρόνια μετά, τον Ιούλιο του 1899, η νέα πολιτική ηγεσία φέρνει στην βουλή τον νόμο 'ΒΧΗ', η εφαρμογή του οποίου θα επιβαρύνει περισσότερο τους κολίγους καλλιεργητές και θα ευνοήσει τους μεγαλοτσιφλικάδες. Στα πλαίσια του συγκεκριμένου νόμου,

¹¹⁶Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.92-93

¹¹⁷D.Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, Αθήνα1984, σ.236-238

προβλεπόταν η έξωση των δύστροπων ενοικιαστών από τις καλλιέργειές τους, αναγνωρίζονταν περισσότερα δικαιώματα στους μεγαλοϊδιοκτήτες ,ενώ οι όροι των συμβολαίων καλλιέργειας γίνονταν όλο και πιο αυστηροί και άδικοι για τους μικροκαλλιεργητές.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, οι κολίγοι θα αρχίσουν να αντιδρούν και να διεκδικούν την προάσπιση των συμφερόντων τους. Πολλοί από αυτούς, αρνούνταν να εγκαταλείψουν τα σπίτια από τα οποία απομακρύνονταν με δικαστική απόφαση, να παραδώσουν την σοδειά τους στον μεγαλοκτηματία, ενώ συχνά κατέφευγαν στα δικαστήρια για να διεκδικήσουν την γη που καλλιεργούσαν από γενιά σε γενιά.¹¹⁸ Η μεγάλη ιδιοκτησία κυριαρχούσε πια, καθώς κατείχε το 75% της καλλιεργήσιμης γης, ενώ οι αντιδράσεις των δυσαρεστημένων μικροκαλλιεργητών άρχισαν να οργανώνονται σε ένα συντονισμένο κίνημα το οποίο αποκτούσε σιγά -σιγά δομή, περιεχόμενο και διεκδικήσεις.¹¹⁹ Οι συγκρούσεις και οι διαμαρτυρίες έδιναν την θέση τους σε οργανωμένα συλλαλητήρια σε διάφορες πόλεις της Θεσσαλίας και οδηγούσαν στην διατύπωση ψηφισμάτων προς τους κυβερνώντες άρχοντες για άμεση επίλυση του θεσσαλικού ζητήματος και την αποκατάσταση του αγροτικού κόσμου. Το αγροτικό κίνημα αποκτά παν θεσσαλικό χαρακτήρα, ενώ αναπτύσσει ισχυρές διασυνδέσεις με τα κεντρικά αστικά κέντρα και βρίσκει υποστηρικτές σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.¹²⁰ Την ίδια περίοδο κάνει αισθητή την παρουσία του και το εργατικό κίνημα με κύριες διεκδικήσεις την βελτίωση των συνθηκών εργασίας ,την μείωση του εργατικού ωραρίου καθώς και την άνοδο των ημερομισθίων. Αξίζει να αναφερθεί ότι την περίοδο που μελετάμε, οι ώρες εργασίας κυμαίνονταν από 12 μέχρι 15 ώρες την ημέρα, ενώ τα ημερομίσθια για τους άνδρες καθορίζονταν σε 3 με 5 δραχμές.¹²¹

Η κυβέρνηση λοιπόν του Θεοτόκη που μόλις είχε κερδίσει στις πρόωρες εκλογές της 20^{ης} Μαρτίου του 1906, στην προσπάθεια της να επιλύσει το Θεσσαλικό ζήτημα, φέρνει προς ψήφιση στην βουλή στις 31 Οκτωβρίου ένα νομοσχέδιο με 12 άρθρα που στόχευε στην αποκατάσταση της σχέσης του κολίγου με τον τσιφλικά . Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο το οποίο έμεινε γνωστό ως νομοσχέδιο «περί μορτής», αποτελούσε στην ουσία μια τυπική διαδικασία διανομής του εθνικού προϊόντος στα πλαίσια της οποίας η ευθύνη και η συμμετοχή στα κέρδη και στις ζημιές,

¹¹⁸Z. Σκάρος, *ο. π.*, σ.593

¹¹⁹N. Σβορώνος, *ο. π.*, σ.105

¹²⁰K. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.106-107

¹²¹N. Σβορώνος, *ο. π.*, σ.105-106

αναλαμβανόταν από κοινά και από τον τσιφλικά και από τον κολίγο.¹²² Το νομοσχέδιο αυτό απορρίφθηκε και από τις δυο πλευρές καθώς δεν εξυπηρετούσε ούτε τους τσιφλικάδες, ούτε και τους αγρότες που ζητούσαν την απαλλοτριώσή της.¹²³ Ωστόσο δημιούργησε τις προϋποθέσεις για να οργανωθεί περισσότερο το αγροτικό κίνημα, ενώ ενέπνευσε άτομα τα οποία θα μπορούσαν να ηγηθούν και να πρωτοστατήσουν στην διεκδίκηση των δικαιωμάτων του θεσσαλικού αγροτικού κόσμου. Στα πλαίσια πιο συντονισμένων δράσεων, θα αρχίσουν να αναδεικνύονται πρόσωπα τα οποία θα διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη τόσο του αγροτικού όσο και του εργατικού κινήματος.

Ένας από τους πιο σημαντικούς εμπνευστές και ηγέτες αυτών των κινήματων, ήταν ο νομικός και δημοσιογράφος Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, με καταγωγή από την Τραπεζούντα του Ευξείνου Πόντου, ο οποίος το διάστημα 1900 έως το 1912 αγωνίστηκε για το αγροτικό ζήτημα. Το αγωνιστικό του πνεύμα εκδηλώνεται από το 1900, με την έκδοση μιας πρωτοποριακής εφημερίδας «*την Πανθεσσαλική*» στην οποία δημοσίευε προσωπικές θέσεις για την άθλια κατάσταση των κολίγων, εξωτερικές ειδήσεις καθώς και ανταποκρίσεις από πόλεις και χωριά της Θεσσαλίας για το ζήτημα των αγροτών.¹²⁴ Το έργο όμως που θα αποτελέσει σταθμό στο θεσσαλικό ζήτημα είναι μια μελέτη του ίδιου, που έμεινε γνωστή ως «*η μελέτη περί μορτής*». Η μελέτη αυτή δημοσιεύτηκε στο βιβλίο του «*Οι κολίγοι της Θεσσαλίας*» στα 1906, όταν η κυβέρνηση Θεοτόκη καταθέτει στην βουλή το σχέδιο περί μορτής. Συγκεκριμένα, ο Τριανταφυλλίδης στο έργο αυτό, περιγράφει παραστατικά την εκρηκτική σχέση μεταξύ τσιφλικά και κολίγου ενώ διαβλέποντας τον κίνδυνο αιματηρών συγκρούσεων και ανεξέλεγκτων εξελίξεων στο μέλλον, ζητά από την ελληνική κυβέρνηση να προχωρήσει άμεσα στην απαλλοτριώση της γης και στην αποκατάσταση της θέσης των κολίγων.¹²⁵ Ο Τριανταφυλλίδης αναγνωρίζει ότι το Δημόσιο έχει αναδειχτεί στο μεγαλύτερο γαιοκτήμονα της Θεσσαλίας καθώς εξουσιάζει τσιφλίκια αξίας εννέα εκατομμυρίων δραχμών, τα οποία έχουν περιέλθει στην δικαιοδοσία του, είτε μέσω διαθήκης, είτε μέσω αγοροπωλησίας. Συνεπώς, το ίδιο το κράτος δεν έχει συμφέρον να προχωρήσει στη διανομή της γης.¹²⁶

¹²²Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, σ.127

¹²³Θ. Ψύρρας, *Κιλελέρ στο ήλιο μοίρα*, Αθήνα 2010, σ.96-97

¹²⁴Θ. Ψύρρας, *ο. π.*, σ.97

¹²⁵Σ. Τριανταφυλλίδης, *ο. π.*, σ.62

¹²⁶Σ. Τριανταφυλλίδης, *ο. π.*, σ.118

Τα έτη που θα ακολουθήσουν, θα σημειωθούν αρκετές κινητοποιήσεις των αγροτών και οργανωμένα συλλαλητήρια στα οποία θα συμμετέχουν άτομα από όλα τα κοινωνικά στρώματα υποστηριζόμενα από ισχυρούς Θεσσαλούς βουλευτές. Οι τελευταίοι θα αρχίσουν να πιέζουν την βουλή, την κυβέρνηση και τους ανώτερους φορείς να δώσουν μια οριστική λύση στο θεσσαλικό πρόβλημα.¹²⁷ Την ίδια εποχή, ιδρύονται οι πρώτοι αγροτικοί σύλλογοι γύρω από τους οποίους συσπειρώνεται ο αγροτικός κόσμος και τα αιτήματα τους αποκτούν πια ένα ισχυρό ιδεολογικό περιεχόμενο που θα κατευθύνει τους αγώνες τους.¹²⁸ Τα έτη 1906 και 1907 θα πραγματοποιηθούν πολλές εξεγέρσεις και συλλαλητήρια και το θεσσαλικό ζήτημα θα ενεργοποιήσει ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες με φιλελεύθερο πνεύμα, ενώ θα εμπνεύσει ηρωικούς αγωνιστές του εργατικού κινήματος.

Ένας τέτοιος ανδρείος αγωνιστής και οραματιστής, ήταν ο κεφαλλονίτης Μαρίνος Αντύπας ο οποίος χωρίς να είναι ο ίδιος αγρότης, υπήρξε ο πρωτεργάτης του αγροτικού θεσσαλικού κινήματος. Ο Μαρίνος Αντύπας, προερχόμενος από μια μεσοαστική οικογένεια της Κεφαλονιάς, ασπάζεται από τα νεαρά του χρόνια τις ριζοσπαστικές ιδέες του σοσιαλισμού και γίνεται θερμός υποστηρικτής του αγροτικού λαϊκισμού.¹²⁹ Μάλιστα κατά την διάρκεια των φοιτητικών του σπουδών στην Νομική σχολή της Αθήνας, συνδέεται στενά με τον Σταύρο Καλλέργη, μία από τις σημαντικότερες μορφές του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Ως προς τον τρόπο επίλυσης του αγροτικού ζητήματος, ο προοδευτικός Αντύπας τάσσεται υπέρ της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών και την διανομής τους στους ακτήμονες κολίγους με υποχρεωτικές αποζημιώσεις. Αυτό είχε προτείνει νωρίτερα και η κυβέρνηση του Δηλιγιάννη στα πέντε αγροτικά νομοσχέδια, τα οποία κάτω από ισχυρές πιέσεις αναγκάστηκε να αποσύρει.¹³⁰

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί, ότι η μετάβαση του Μαρίνου Αντύπα στην Θεσσαλία συμπίπτει χρονικά με τις ευδόκιμες προσπάθειες της κυβέρνησης Θεοτόκη για την οριστική λύση του αγροτικού ζητήματος. Παράλληλα οι κινητοποιήσεις, τα συλλαλητήρια και οι διαμαρτυρίες του αγροτικού κόσμου, γιγαντώνονται και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μεγαλύτερη πίεση προς την

¹²⁷Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.126

¹²⁸Ιστορία τοπική «Προσωπικό Αρχείο του Δημήτρη Χατζηγιάννη», διαθέσιμο στο: https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/9r3x-2nkr-9fx?sort=lastUpdated&places=147649&genres=409&sortDir=desc&sf_culture=en&listLimit=100&onlyDirect=1, ημερομηνία προσπέλασης 10.11.2023

¹²⁹Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1985, σ.281

¹³⁰Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.122-123

κρατική εξουσία. Μετά την ανάδειξη του ελληνικού δημοσίου σε κύριο ιδιοκτήτη της Θεσσαλικής γης, το αίτημα της διανομής της, θα αποτελέσει μια επιτακτική πολιτική πράξη.¹³¹

Το γεγονός που θα συσπειρώσει τις προοδευτικές δυνάμεις της εποχής και θα πυροδοτήσει τους μετέπειτα αγώνες των αγροτών της Θεσσαλίας, θα είναι όπως αναφέρει και ο Κορδάτος στην *«Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα»*, η οργανωμένη από τρομοκρατημένους τσιφλικάδες, δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα, στις 8 Μαρτίου του 1907.¹³² Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, οι διαδηλώσεις και τα συλλαλητήρια θα ενταθούν, το αγροτικό κίνημα θα οργανωθεί περισσότερο, ενώ το πρόβλημα της Θεσσαλίας θα παρουσιαστεί ως μείζον κοινωνικό ζήτημα που απαιτεί την άμεση παρέμβαση της πολιτείας.

Εκφραστής του ιδεολογικού πλαισίου του θεσσαλικού ζητήματος, γίνεται ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο οποίος με τις σοσιαλιστικές του απόψεις, θα προβάλλει το αγροτικό ζήτημα ως κοινωνικοπολιτικό αίτημα, το οποίο απαιτεί άμεση ικανοποίηση. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονιστεί ότι μια από τις σημαντικότερες επιδιώξεις της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας* που συστήθηκε από τον Παπαναστασίου στα 1908, ήταν η επίλυση του αγροτικού ζητήματος και η αποκατάσταση της θέσης των κολίγων. Βασικός στόχος της οργάνωσης, ήταν αρχικά να προβάλλει την ιδιότυπη νομική σχέση μεταξύ κολίγου και τσιφλικά και να αντιμετωπίσει με επιχειρήματα τις απαιτήσεις των μεγαλοακτημόνων που στόχευαν να εξασφαλίσουν την αποκλειστική κυριότητα της γης.¹³³ Υποστήριζε ότι η σταδιακή παραχώρηση μικρών και διακριτών εκτάσεων στους μικροκαλλιεργητές, συγκέντρωνε αρκετά πλεονεκτήματα καθώς τους επέτρεπε να αναπτυχθούν οικονομικά, ενισχύοντας έτσι τα κρατικά έσοδα. Το πρόγραμμα του Παπαναστασίου δεν περιλάμβανε μόνο νομοθετήματα για την υποχρεωτική απαλλοτρίωση της γης, αλλά περιείχε και μια δέσμη μέτρων που προέβλεπαν την επιτακτική κατασκευή νέων έργων υποδομής, που θα διευκόλυναν την αγροτική παραγωγή, καθώς και την αναγκαία ενίσχυση της αγροτικής πίστης προκειμένου να βελτιωθεί η οικονομική κατάσταση των καλλιεργητών και να τονωθεί το αγροτικό εισόδημα. Παράλληλα η εφαρμογή νέων καλλιεργητικών μεθόδων σε

¹³¹ Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.125

¹³² Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος*, Αθήνα 1975, σ. 205

¹³³ Ν. Πανταζόπουλος, *Παραδοσιακοί αγροτικοί Θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1986, σ.38-39

συνδυασμό με την χρήση λιπασμάτων, φαρμάκων και πιο εξελιγμένων μηχανήματων, θα ενίσχυαν τον ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας της χώρας.¹³⁴

Οι προτάσεις του Παπαναστασίου έθεσαν τις βάσεις ώστε να ξεκινήσουν οι διεργασίες που θα έδιναν λύση στο πρόβλημα των αγροτών. Μια εβδομάδα μετά το κίνημα στο Γουδί στις 15 Αυγούστου του 1909, το συμβούλιο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας συντάσσει ένα υπόμνημα με τίτλο «*Τι πρέπει να γίνει;*» και το προωθεί στον αρχηγό του Στρατιωτικού συνδέσμου, Νικόλαο Ζορμπά. Στο υπόμνημα αυτό, ο Παπαναστασίου, επικρίνει έντονα την προγραμματισμένη εκούσια απαλλοτρίωση, δεδομένου ότι η συνακόλουθη αύξηση της τιμής των γαιών και τα υψηλά τοκοχρεολύσια, θα επιβάρυναν ακόμα περισσότερο τους κολίγους δυσκολεύοντας την αποκατάστασή τους. Μάλιστα τόνιζε ότι σε πολλές αναπτυγμένες χώρες που εφαρμόστηκε το μέτρο της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, επέφερε σημαντικά οφέλη στο κράτος ενώ συνέβαλε στην περεταίρω οικονομική ανάπτυξη των χωρών. Η ανεξαρτησία λοιπόν των κολίγων αποτελούσε επιτακτική ανάγκη ολόκληρης της κοινωνίας.¹³⁵ Οι θέσεις της Κοινωνιολογικής Εταιρείας και κυρίως η ακλόνητη στάση του Παπαναστασίου θα πυροδοτήσει νέα συλλαλητήρια

Έτσι στις 6 Μαρτίου του 1910, ο Γεωργικός Σύνδεσμος της Λάρισας που είχε μόλις συσταθεί, θα διοργανώσει ένα μεγαλειώδες συλλαλητήριο στη πλατεία Θέμιδας της Λάρισας στο οποίο θα συρρεύσουν χιλιάδες αγρότες από όλη την Θεσσαλία. Ωστόσο από την προηγούμενη μέρα παρατηρείται ένας έντονος αναβρασμός, που θα κορυφωθεί την μέρα του συλλαλητηρίου. Συγκεκριμένα, στον σιδηροδρομικό σταθμό του χωριού Κιλελέρ διακόσιοι περίπου αγρότες, επιδίωξαν να επιβιβαστούν σε διερχόμενη αμαξοστοιχία με προορισμό την Λάρισα, χωρίς ωστόσο να διαθέτουν εισιτήριο. Ύστερα από μια θερμόαιμη συμπλοκή με τον υπεύθυνο Διευθυντή των γραμμών και την ένοπλη επέμβαση δύο ανθυπολοχαγών, τραυματίζονται επτά εμπλεκόμενοι αγρότες και σκοτώνονται δύο με τέσσερις χωρικοί. Παρόμοια επεισόδια λαμβάνουν χώρα και στο χωριό Τσουλάρ, με απολογισμό δεκαπέντε τραυματίες και δύο νεκρούς. Οι πληροφορίες για τραυματίες και νεκρούς στα χωριά Κιλελέρ και Τσουλάρ, θα εξαγριώσουν το συγκεντρωμένο πλήθος στην πλατεία της Λάρισας και θα πυροδοτήσουν την άμεση στρατιωτική επέμβαση, η οποία θα έχει αιματηρές

¹³⁴ Ν. Πανταζόπουλος, ο. π., σ.42

¹³⁵ Ν. Πανταζόπουλος, ο. π., σ.41

συνέπειες.¹³⁶Τα νέα δεδομένα, θα ισχυροποιήσουν το αγροτικό κίνημα, το οποίο θα ωριμάσει περισσότερο και θα προβάλλει τις διεκδικήσεις του μέσα σε ένα πιο ισχυρό ιδεολογικό πλαίσιο.

¹³⁶ Θ. Ψύρρας, *ο. π.*, σ.154-156

Η' Κεφάλαιο,

Η ψήφιση του αγροτικού νόμου του 1917 και η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Με τους Βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στην Ελλάδα, το αγροτικό ζήτημα οξύνθηκε καθώς τα εδάφη της ελληνικής επικράτειας και ο συνολικός πληθυσμός, διπλασιάστηκαν. Οι ανακτημένες περιοχές πρόσθεσαν στο ελληνικό κράτος 432.000 εκτάρια καλλιεργούμενης γης, που αντιστοιχούσε στο 32% της συνολικής καλλιεργήσιμης έκτασης. Όσο αφορά τον πληθυσμό της χώρας παρουσίασε τεράστια άνοδο και έφτασε στα 1920 τα 5.016.889 κατοίκους από 2.187.208, που ήταν το έτος 1889.¹³⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι το ελληνικό κράτος βγήκε κερδισμένο από τους Βαλκανικούς πολέμους καθώς κατάφερε να προσθέσει στην ελληνική επικράτεια ,πλούσια και εύφορα εδάφη τα οποία με την κατάλληλη εκμετάλλευση θα μπορούσαν να ενισχύσουν την αγροτική οικονομία. Ωστόσο, στις νέες περιοχές κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιοκτησία και η γεωργική εκμετάλλευση γινόταν με απαρχαιωμένους μεθόδους. Έτσι η παραγωγή και η αποδοτικότητα παρέμενε χαμηλή, ενώ το συγκοινωνιακό δίκτυο και οι υποδομές ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Στα νέα εδάφη κατοικούσαν ομοιογενείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί.¹³⁸ Τα πράγματα χειροτέρευσαν και τα προβλήματα διογκώθηκαν με την εισροή χιλιάδων προσφύγων λόγω των βαλκανικών πολέμων. Υπολογίζεται ότι περίπου 150.000 πρόσφυγες από την Θράκη και την Μικρά Ασία κινήθηκαν προς τον ελλαδικό χώρο.¹³⁹

Ο αριθμός αυτός υπερδιπλασιάστηκε με το τέλος του πρώτου Παγκοσμίου πολέμου και το εποικιστικό πρόβλημα των προσφύγων άρχισε να κυριαρχεί και να υποβαθμίζει το αγροτικό ζήτημα. Ωστόσο υπήρχαν σημαντικότεροι λόγοι που καθιστούσαν αναγκαία την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, που ήταν περισσότερο κοινωνικοί και πολιτικοί και λιγότερο οικονομικοί¹⁴⁰

Η πιο σημαντική προσπάθεια για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος έγινε το 1911 από την πλευρά του Ελευθέριου Βενιζέλου, όταν στη Β' αναθεωρητική Βουλή ξεκινά

¹³⁷Ν. Σβορώνος, *ο. π.*, σ.124-125

¹³⁸Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.199

¹³⁹Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.198

¹⁴⁰Χρ. Ευελπίδης, «*Αγροτικόν ζήτημα*», στη: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του Παύλου Δρανδάκη, τ. Α' (1926), σ.493

μια συζήτηση για την τροποποίηση του άρθρου 17 του Συντάγματος του 1864 « *περί ιδιοκτησίας*» που περιλάμβανε ρυθμίσεις που αφορούσαν την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας καθώς και τις περιπτώσεις αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.¹⁴¹

Κύριο εμπόδιο για την εφαρμογή της πολιτικής της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, ήταν από την μια να εξασφαλιστεί η συνταγματικότητα της και από την άλλη να μπορέσει να καλυφτεί το οικονομικό κόστος μιας τέτοιας ρύθμισης. Για να εξασφαλιστεί η συνταγματικότητα της αναθεώρησης, αντικαταστάθηκε ο όρος που όριζε ότι η απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών ήταν δυνατή όχι μόνο για λόγους δημόσιας ανάγκης, αλλά και για λόγους δημόσιας ωφέλειας. Όσο αφορά το οικονομικό κόστος της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, αντιμετωπίστηκε μεταγενέστερα με την ψήφιση του νόμου 1072, που όριζε ότι τα απαλλοτριωμένα κτήματα θα αποζημιώνονται σε ομόλογα.¹⁴²

Την ίδια χρονιά και συγκεκριμένα στις 26 Ιουλίου του 1911, η κυβέρνηση Βενιζέλου προχωρεί στη ψήφιση του νόμου ΓΩΝς 'με το οποίο παύουν οι εξώσεις των δύστροπων κολίγων από τα κτήματα όπως προέβλεπε ο νόμος του 1899.¹⁴³ Λίγο αργότερα και συγκεκριμένα στα 1914, ψηφίζεται ο νόμος 138 ο οποίος απαγόρευε οποιαδήποτε έξωση κολίγου από τη καλλιεργούμενη γη, ενώ προέβλεπε την αναστολή κάθε δικαστικής απόφασης εις βάρος των κολίγων μέχρι τις 31 Αυγούστου του 1915, χωρίς όμως δυνατότητα ανανέωσης.¹⁴⁴ Την ίδια εποχή ψηφίζεται και ο νόμος 602/1915 περί λειτουργίας των αγροτικών συνεταιρισμών που παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το έτος 1979. Αυτός ο νόμος στο βαθμό που διευκόλυνε την τραπεζική πίστη, συνέβαλε στην ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος και στην ορθολογικότερη άσκηση της αγροτικής πολιτικής στην ύπαιθρο.

Αξίζει να τονιστεί ότι όλες οι παραπάνω ανασταλτικές πράξεις και προσπάθειες επίλυσης του αγροτικού προβλήματος, λαμβάνουν χώρα στην διάρκεια ενός πολέμου με αυξημένες υλικές, οικονομικές και ανθρώπινες ανάγκες. Παράλληλα αρχίζει και ένας επικίνδυνος διχασμός που θα δημιουργήσει δύο αντίθετους πόλους, με έντονες διεκδικήσεις. Από την μια μεριά, θα συσπειρωθούν οι Βενιζελικοί οι οποίοι θα έχουν την υποστήριξη των αγροτικών πληθυσμών και των συνεταιρισμών και από

¹⁴¹ Άρθρο 17: Προστασία της ιδιοκτησίας και Απαλλοτρίωσης, διαθέσιμο στο: <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/> ημερομηνία προσπέλασης 23.11.2023

¹⁴² Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *ο. π.*, σ.186-187

¹⁴³ Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήζαα ν εκατονταετιαν (1833-1933)*, Αθήνα 1934, σ.174-176

¹⁴⁴ Α. Σίδερης, *ο. π.*, σ.150

την άλλη οι βασιλικοί λαμβάνουν την υποστήριξη των ισχυρών γαιοκτημόνων. Το έτος 1917, η Κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας που είχε συγκροτηθεί στην Θεσσαλονίκη με πρωθυπουργό τον Βενιζέλο, εκπονεί ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα το οποίο θα αποτελέσει την δεύτερη σημαντική αγροτική μεταρρύθμιση ,μετά την μεταρρύθμιση του 1871 του Κουμουندούρου, που έδωσε λύση στο ζήτημα των εθνικών γαιών.

Η νέα αγροτική μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε σταδιακά σε 5 νομοθετικά διατάγματα, τα υπ' αριθμών (2466,2467,2468,2469,2470)και ολοκληρώθηκε στις 29 Δεκεμβρίου του 1917, με την ψήφιση του νόμου 1072.¹⁴⁵Με τον αγροτικό λοιπόν νόμο του 1917, αποφασίστηκε η απαλλοτρίωση μεγάλων ιδιωτικών εκτάσεων και κτημάτων, έναντι καταβολής αποζημίωσης. Βασικός στόχος της μεταρρύθμισης του 1917, ήταν να δημιουργηθούν μικρές ιδιοκτησιακές εκμεταλλεύσεις, παρόμοιες με τις μικρές ιδιοκτησίες που προέκυψαν στο νότιο χώρο με την μεταρρύθμιση του 1871. Ήταν μια μεταρρύθμιση που συνδέθηκε στενά με την ανερχόμενη αστική τάξη που αντιδρούσε εξ' αρχής στο καθεστώς των τσιφλικιών. Η νέα αυτή τάξη μπορούσε να διακρίνει το συγκριτικό πλεονέκτημα της διανομής των γαιών που θα επιτάχυνε την εκβιομηχάνιση της χώρας.¹⁴⁶

Μάλιστα με την μικρασιατική καταστροφή και τον επαναπατρισμό περίπου 1.500.000 προσφύγων, η αγροτική μεταρρύθμιση επέφερε την οριστική διάλυση των μεγάλων ιδιοκτησιών. Σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία πριν την ψήφιση της μεταρρύθμισης, υπήρχαν στο ελληνικό κράτος συνολικά 2.259 τσιφλίκια, από τα οποία απαλλοτριώθηκαν τα 49,8 περίπου τοις εκατό και αφορούσαν την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας.¹⁴⁷

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι τόσο στη Μακεδονία όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, το μεγαλύτερο μέρος των γαιοκτημόνων ήταν τουρκοαλβανοί μπέηδες μουσουλμάνοι, οι οποίοι ήθελαν πια να ομογενοποιηθούν και να αποτελέσουν τμήμα του ελληνικού κράτους. Εξάλλου ένα από τα οράματα του Βενιζέλου ήταν η εθνική ολοκλήρωση της χώρας να πραγματοποιηθεί σε γερά θεμέλια. Παρακάτω παρατίθεται ένας πίνακας που αποτυπώνει την κατανομή του αριθμού των τσιφλικιών στις διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου ,πριν την ψήφιση του νόμου του 1917:

¹⁴⁵ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *ο. π.*, σ.203

¹⁴⁶Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ.174

¹⁴⁷ Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*,σ.175

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 : Κατανομή τσιφλικιών πριν το 1917

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΑΡ.ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ
Μακεδονία	818
Θεσσαλία	584
Ήπειρος	410
Παλαιά Ελλάδα	363
Δυτική Θράκη	84
ΣΥΝΟΛΟ	2.259

Στην διάρκεια της περιόδου 1913-1932, με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης και αργότερα με το Νομοθετικό Διάταγμα της 15ης Φεβρουαρίου του 1923, «*Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών*», η μεγάλη ιδιοκτησία των τσιφλικιών, παραχωρεί τη θέση της στη μικρή ιδιοκτησία. Το νομοθετικό διάταγμα του 1923, έρχεται να συμπληρώσει τον αγροτικό νόμο του 1917 και να δώσει μια οριστική λύση στην μεγάλη ιδιοκτησία, καθώς προέβλεπε την αναγκαστική απαλλοτρίωση, όχι μόνο των ιδιωτικών κτημάτων, αλλά και την παραχώρηση δημόσιων κτημάτων προκειμένου να αποκατασταθούν οι επίμορτοι καλλιεργητές και οι πρόσφυγες. Το διάστημα 1917-1925, σύμφωνα με τον πιο κάτω πίνακα, καταγράφηκαν οι παρακάτω απαλλοτριώσεις τσιφλικιών:¹⁴⁸

¹⁴⁸ Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ.178

ΠΙΝΑΚΑΣ 6:Αριθμός απαλλοτριώσεων/έτος (1917-1925)

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ
1917	0
1918	1 τσιφλίκι
1919	-
1920	63
1921	➤ 12
1922	
1923	642
1924	➤ 561
1925	

Όσο αφορά την κατανομή των περιοχών, όπου πραγματοποιήθηκαν οι απαλλοτριώσεις μέχρι το έτος 1938, σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα διαμορφώθηκαν ως εξής:¹⁴⁹

¹⁴⁹ Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ.179

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Αριθμός τσιφλικιών /περιοχή σε στρέμματα

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΑΡ.ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ
Θεσσαλία	472	2.734.340
Στερεά Ελλάδα- Εύβοια	253	908.397
Μακεδονία -Θράκη	471	2.553.283
Ήπειρος	471	2.003.965
Πελοπόννησο	49	38.494
Νησιά Αιγαίου	11	68.394
Κρήτη	7	4.840
ΣΥΝΟΛΟ	1.684	8.311.723

Την περίοδο αυτή, η διάδοση και η εφαρμογή νέων καλλιεργητικών μεθόδων σε συνδυασμό με την εντατικοποίηση της καλλιέργειας των σιτηρών, θα συμβάλλουν στην βελτίωση της παραγωγής και την τόνωση του πρωτογενή τομέα.¹⁵⁰ Έτσι αρχίζει σιγά-σιγά να επιτυγχάνεται ένας από τους βασικούς στόχους της αγροτικής μεταρρύθμισης, που ήταν η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας και η επέκταση της σιτοκαλλιέργειας, ώστε να μειωθούν οι εισαγωγές σιτηρών και να ενισχυθεί η εγχώρια αγορά. Μετά το 1923, παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση της καλλιέργειας της γης, η οποία συμπίπτει χρονικά με τον ερχομό των προσφύγων, στην Ελλάδα. Ένας

¹⁵⁰ Ε. Μπουρνόβα, , *Banquiers, usuriers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930). Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.104

σημαντικός αριθμός προσφύγων, θα εγκατασταθεί στις περιοχές που κυριαρχούσαν οι μικρές ιδιοκτησίες. Φαίνεται ότι το συγκεκριμένο ιδιοκτησιακό καθεστώς, ευνόησε τόσο την εξωτερική μετανάστευση, όσο και την εσωτερική, κυρίως όσο αφορούσε τις μετακινήσεις από τις ορεινές σε πιο πεδινές και εύφορες περιοχές.¹⁵¹

Η αγροτική λοιπόν μεταρρύθμιση του 1917, θα μεταβάλλει την χώρα σε «ένα έθνος μικροϊδιοκτητών».¹⁵² Στα 1911 τα καλλιεργήσιμα εδάφη, θα αυξηθούν από 9.700.000 στρέμματα σε 16.700.000 και το 1929 στα 26.000.000. Όσο αφορά την σύνθεση και την κατανομή των καλλιεργειών, θα κυριαρχήσει η σιτοκαλλιέργεια, η οποία θα μειώσει σημαντικά τις εισαγωγές βασικών ειδών διατροφής όπως σιτάρι και όσπρια. Η χρήση νέων και ανθεκτικότερων σπόρων, η εφαρμογή νέων τεχνικών παραγωγής σε συνδυασμό με την αξιοποίηση των γνώσεων των ειδικών στην παραγωγική διαδικασία, θα αυξήσουν την απόδοση της παραγωγής αλλά το αυξημένο κόστος θα επιβαρύνει το αγροτικό εισόδημα το οποίο αρχίζει να ζητά νέους πόρους χρηματοδότησης. Έτσι το 1928, ιδρύεται με συμμετοχή του Κράτους και της Εθνικής Τράπεζας, η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδας, η οποία δύο χρόνια αργότερα θα αναλάβει την χρηματοδότηση του συνολικού αγροτικού εισοδήματος, δημιουργώντας ωστόσο αυξημένες δανειακές υποχρεώσεις, οι οποίες με το ξέσπασμα της διεθνούς κρίσης θα διογκωθούν και θα δυσκολέψουν την ζωή των νέων ιδιοκτητών της γης.¹⁵³

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, λειτούργησε ως ένα βαθμό θετικά για την ελληνική οικονομία, καθώς συνέβαλε στην εκτόνωση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης του Μεσοπολέμου. Επιπλέον στο βαθμό που στηρίχτηκε στην μικρή ιδιοκτησία και την οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, εξασφάλισε την κοινωνική και πολιτική σταθερότητα του τόπου. Βοήθησε στην συρρίκνωση της μεγάλης γαιοκτησίας και στην εξάλειψη της κολιγικής σχέσης των αγροτών καλλιεργητών που αποκτούν πια δικαιώματα επί της διανεμηθέντας γης. Μια πρωτοτυπία και καινοτομία της νέας μεταρρύθμισης, είναι ότι έθεσε τις βάσεις για να ευδοκιμήσει στην αγροτική οικονομία, η διεπιστημονικότητα των κλάδων.¹⁵⁴ Αξίζει να αναφερθεί ότι στα 1920, ιδρύεται στην Αθήνα η πρώτη Ανώτερη γεωπονική Σχολή από την οποία θα αρχίσουν να αποφοιτούν ειδικευμένοι επιστήμονες, οι οποίοι με τις γνώσεις τους θα συμβάλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη

¹⁵¹ Ε. Μπουρνόβα, *Banquiers, usuriers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930). Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, σ.99-98

¹⁵² Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2009 ,σ.111.

¹⁵³ Κ. Βεργόπουλος, *ο. π.*, σ.182-183

¹⁵⁴ Χρ. Ευελπίδης, *ο. π.*, σ. 494

της αγροτικής οικονομίας. Για πρώτη φορά οι κλάδοι των γεωπόνων, θα αρχίσουν να συνεργάζονται με άλλους κλάδους, όπως τους οικονομολόγους, τους μηχανικούς και τους τοπογράφους με κύριο στόχο, την αύξηση της αποτελεσματικότητας και της παραγωγικότητας του πρωτογενή τομέα παραγωγής.¹⁵⁵ Έτσι το αίτημα των γεωπόνων για χρήση νέων καλλιεργητικών μεθόδων και εντατικοποίηση της καλλιέργειας ώστε να αυξηθεί η στρεμματική της απόδοση, μέσω της συνεργασίας των επιμέρους επιστημονικών κλάδων, θα αρχίσει να υλοποιείται. Βέβαια η ελλιπής σιτοκαλλιέργεια, παραμένει αδυναμία της αγροτικής παραγωγής αφού η τότε εγχώρια παραγωγή σίτου μπορούσε να καλύψει μόνο το 60% της συνολικής. Το υπόλοιπο της κατανάλωσης, ήταν στενά συνδεδεμένο με το εισαγωγικό εμπόριο. Από την άλλη, τα εγχειροβελτιωτικά έργα του εκσυγχρονιστικού προγράμματος του Τρικούπη, θα αρχίσουν σιγά-σιγά, να αποδίδουν στον πρωτογενή τομέα χιλιάδες στρέμματα εύφορης γης, βελτιώνοντας το εμπορικό ισοζύγιο. Με την ολοκλήρωση του έργου της αποξήρανσης της λίμνης της Κωπαΐδας που είχε ξεκινήσει από το 1881, θα απελευθερωθούν εκατοντάδες χιλιάδες καλλιεργήσιμης γης, ενώ μεγάλες εκτάσεις θα προστατευθούν από τα συχνά πλημμυρικά φαινόμενα.

Την δεκαετία λοιπόν 1928-1938, η αγροτική παραγωγή, θα υπερδιπλασιαστεί ενώ το διάστημα αυτό εμφανίζονται νέες καλλιέργειες, που θα κυριαρχήσουν τις επόμενες δεκαετίες, όπως ο καπνός και το βαμβάκι. Οι νέες αυτές καλλιέργειες, θα αλλάξουν τις ισορροπίες της παραγωγής της γεωργίας, ενώ θα δημιουργήσουν νέα δεδομένα στο διεθνές εμπόριο.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Δ. Παναγιωτόπουλος, *Η Θεσσαλία του 1917*, Θεσσαλία 2019, σ.253-268

¹⁵⁶ Β. Πατρώνης, *ο. π.*, σ.164-165

Θ' Κεφάλαιο,

Η κρίση της αγροτικής οικονομίας ,η αντιμετώπιση και η ανάκαμψη της την περίοδο 1929-1939

8.1 Οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929 στην Ελλάδα

Έως το 1929, όπου ξεσπά ραγδαία η διεθνής οικονομική κρίση, η οικονομία στην χώρα αναπτυσσόταν αργά αλλά σταθερά, παρά τους αλλεπάλληλους πολέμους. Οι αυξημένες ροές μεταναστευτικών εμβασμάτων από τους Έλληνες του εξωτερικού, καθώς και τα αυξημένα κέρδη της ναυτιλίας, κάλυπταν ένα μεγάλο μέρος των ελλειμμάτων του εμπορικού ισοζυγίου. Ήδη από το 1905, η δραχμή είχε συνέλθει από την «πτώχευση» του 1893 και είχε επανέλθει σε πλήρη ισοτιμία με το χρυσό φράγκο, χάρη στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο (ΔΟΕ). Οι διεθνείς χρηματαγορές και η Εθνική Τράπεζα δάνειζαν συνεχώς το κράτος το οποίο διέθετε το μεγαλύτερο μέρος των δανείων στις στρατιωτικές της δαπάνες. Έτσι το δημόσιο χρέος της χώρας διογκωνόταν.

Όταν το 1928 ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε την πρωθυπουργία της χώρας, η ελληνική οικονομία βρισκόταν σε ένα ικανοποιητικά σταθεροποιημένο επίπεδο. Από την άλλη η Τράπεζα της Ελλάδος, συμμετείχε ενεργά σε όλες τις καμπές της οικονομίας της χώρας, ξεκινώντας από τον κανόνα συναλλάγματος-χρυσού έως την ανακήρυξη του χρεοστασίου του 1932 και τη συμμετοχή της στα πολεμικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940.¹⁵⁷ Έτσι με την ίδρυση της, η έκδοση χαρτονομίσματος, βασιζόταν πια στα αποθέματα τη σε χρυσό εξασφαλίζοντας την μετατρεψιμότητα του εθνικού νομίσματος σε χρυσό και συγκρατώντας το πληθωρισμό. Την χρονιά της παγκόσμιας κρίσης, στην Ελλάδα σημειώνεται μια σημαντική πτώση του πληθωρισμού. Η αύξηση των τιμών περιορίστηκε από 7,8% το 1927 σε 1% το 1928 και 0,6% το 1929. Αυτή βέβαια η αισθητή μείωση του πληθωρισμού σήμαινε και μείωση των αναπτυξιακών κινήτρων για τους περισσότερους κλάδους της βιομηχανίας, ενώ

¹⁵⁷ Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία Της Τράπεζας Της Ελλάδος 1928-2008*, Αθήνα 2014, σ.1

αποτελέσει καταστροφή για τους μικροέμπορους και βιοτέχνες που αντλούσαν τα κέρδη τους από την αύξηση του πληθωρισμού.

Η περίοδος 1928-1932, ήταν μια περίοδος με ελεγχόμενα δημοσιονομικά, βελτιωμένη πιστοληπτική ικανότητα του κράτους και ευνοϊκές συνθήκες για την εισροή επενδυτικών κεφαλαίων στην χώρα. Η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης της χώρας, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις πολιτικές, θεσμικές και οικονομικές παρεμβάσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου.¹⁵⁸ Κατά τα έτη 1929- 1931, η Τράπεζα Ελλάδος περιόρισε σημαντικά την κυκλοφορία του χρήματος και επέφερε νέα πτώση των τιμών. Παράλληλα η κατάρρευση των τιμών για διεθνή αγροτικά προϊόντα ως συνέπεια την μεγάλης ύφεσης, επηρέασε τον ελληνικό τιμάριθμο μέσω των εισαγωγών. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι σε ορισμένα εισαγόμενα προϊόντα οι τιμές τους ήταν διπλάσιες από τις αντίστοιχες διεθνείς, λόγω της επιβολής αυξημένων δασμών. Έτσι, τα έσοδα του κράτους από τους εισαγωγικούς δασμούς αυξήθηκαν από τα 3,6 δισεκατομμύρια δραχμές του 1928 (28,8 % επί της αξίας των εισαγωγών), στα 4 δισεκατομμύρια δραχμές το 1931 (46,3% επί της αξίας των εισαγωγών, οι οποίες μάλιστα μειώθηκαν σε σχέση με το 1928 κατά 30%). Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου από 6,1 δισεκατομμύρια δραχμές (1928), περιορίστηκε στα 4,5 δισεκατομμύρια (1931), λόγω των συναλλαγματικών ελέγχων και της μείωσης των διεθνών τιμών. Παράλληλα, όμως, μειώθηκε και η αναλογία των εξαγωγών ως προς τις εισαγωγές στο 47,95% (1931) από 50,98% (1928).¹⁵⁹

Η οικονομική κρίση άρχισε σιγά – σιγά να επηρεάζει από το 1929 το εμπόριο και να επεκτείνεται στην βιομηχανία το 1931 και 1932. Στο σημείο αυτό, πρέπει να τονιστεί ότι η ελληνική οικονομία του μεσοπολέμου ήταν εξαρτημένη από ένα αγροτικό τομέα που αδυνατούσε να εξασφαλίσει πλήρως με εγχώρια προϊόντα την διατροφή του αστικού πληθυσμού. Έτσι η χώρα ήταν αναγκασμένη να εισάγει βασικά προϊόντα διατροφής και πρώτες ύλες και να εξάγει πολυτελή προϊόντα, όπως ήταν σταφίδα και ο καπνός με επισφαλή κέρδη. Η παγκόσμια οικονομική κρίση κορυφώθηκε στην Ελλάδα το 1932, σε μια περίοδο ευημερίας και οικονομικής ανάτασης. Η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου υπέστη ασφαλώς τις επιπτώσεις από το Κραχ, όχι βεβαίως στο μέγεθος που τις εβίωσαν οι ΗΠΑ, και οι υπόλοιπες χώρες κυρίως λόγω της ελάχιστης βιομηχανικής της δραστηριότητας. Η ευημερία

¹⁵⁸ Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, σ.170-171

¹⁵⁹ Θ. Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928 1932)*, Αθήνα 2009, σ.170

βέβαια αυτή ήταν φαινομενική, καθώς στηριζόταν στο ξένο κεφάλαιο, το οποίο εισαγόταν στην χώρα με την μορφή δανεισμού, αυξάνοντας έτσι τις ήδη υπάρχουσες δανειακές της υποχρεώσεις.

Στο διάστημα 1923-1932, το ελληνικό κράτος είχε συσσωρεύσει ένα τεράστιο εξωτερικό χρέος για την χρηματοδότηση των δημοσίων έργων και την αποκατάσταση των προσφύγων. Ο όγκος των εξωτερικών δανείων έφτανε στα 1.650 εκατομμύρια χρυσές δραχμές. Η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής αυτό το διάστημα ήταν αναμφίβολη, ενώ η στασιμότητα στην αγροτική οικονομία λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας για περεταίρω ανάπτυξη. Συνεπώς η κρίση του 1929 επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τα δημοσιονομικά της Ελλάδας. Με το ξέσπασμα της κρίσης και την συνακόλουθη μείωση των εισοδημάτων στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, τα βασικά εξαγωγικά προϊόντα της Ελλάδας, (καπνός και σταφίδα), συσσώρευαν όλες τις αρνητικές συνέπειες της κρίσης. Τα αποτελέσματα της παγκόσμιας ύφεσης εντοπιζόνταν κυρίως στο κλείσιμο επιχειρήσεων, στην επιβράδυνση των παραγωγικών έργων, στη στασιμότητα της αγροτικής παραγωγής και στο περιορισμό των εργασιών των βιομηχανικών κλάδων με εξαίρεση της κλωστοϋφαντουργίας.¹⁶⁰ Όπως βλέπουμε στον παρακάτω πίνακα, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΓΣΕΕ, ο αριθμός των ανέργων για την περίοδο 1929-1935 ήταν ο ακόλουθος:¹⁶¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 : Αριθμός ανέργων για την περίοδο 1929-1935

ΕΤΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΕΡΓΩΝ(σε χιλιάδες)
1929	82.000
1930	127.000
1931	165.000
1932	218.000
1933	165.000
1934	162.000
1935	130.000

¹⁶⁰ Μ. Ρηγίνος, *Θέματα οικονομικής Ιστορίας*, Αθήνα 1991, σ.174

Ταυτόχρονα μειώθηκαν αισθητά οι εισροές συναλλάγματος στην χώρα που ήταν αναγκαίο για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους.¹⁶² Μεταξύ του 1928 και 1929, αυξήθηκαν κατά 150% οι πτωχεύσεις επιχειρήσεων, ενώ μεταξύ 1929 και 1930 κατά 90%. Συνολικά την περίοδο 1927-1929, πτώχευσαν 779 εταιρείες από τις οποίες οι 20 ήταν βιομηχανίες. Την περίοδο 1929-1932, πτώχευσαν 1.937 εταιρείες από τις οποίες οι 501 ήταν βιομηχανίες. Το 1931, το εθνικό εισόδημα μειώθηκε σε σχέση με το 1928 κατά 14,6%, ενώ το ισοζύγιο πληρωμών μειώθηκε ελαφρά λόγω των δασμών που επέβαλλε το κράτος, αλλά και της αποσύνδεσης της λίρας Αγγλίας από τη χρυσή βάση. Υπό τις παραπάνω οικονομικές συνθήκες, ο ρυθμός ανάπτυξης του πρωτογενή τομέα της παραγωγής διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα. Ολόκληρη της δεκαετία του 1920, σημειώνεται σημαντική μείωση των στρεμματικών αποδόσεων, οι οποίες σε συνδυασμό με την κάθετη πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, αυξάνουν τις υποχρεώσεις των αγροτών και τους οδηγούν σε υπερχρέωση.

Όσο αφορά τα θετικά αποτελέσματα της ριζοσπαστικής αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 δεν ήταν ορατά, καθώς η εφαρμογή της είχε μόλις ξεκινήσει. Συγκεκριμένα μετά την μικρασιατική καταστροφή και την έλευση 1.500.000 περίπου προσφύγων στη χώρα, ασκήθηκε έντονη πίεση στην προσωρινή Κυβέρνηση του Βενιζέλου για την άμεση εγκατάστασή στην ύπαιθρο. Σημαντικός ήταν και ο ρόλος του Παπαναστασίου που προερχόταν από την ομάδα των κοινωνιολόγων και είχε ενταχθεί πια στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης.

8.2.Η προστατευτική πολιτική της Κυβέρνησης Βενιζέλου

Στην Ελλάδα, η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου επιδίωκε να εφαρμόσει μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής που στόχευαν κυρίως στην μείωση των μισθών, την αύξηση των φόρων και την καταπολέμηση της κερδοσκοπίας. Ωστόσο η ελληνική κυβέρνηση δεν μπόρεσε να αποφύγει την αναστολή της μετατρεψιμότητας του εθνικού νομίσματος και την αναστολή εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων, καθώς είχαν εξαντληθεί τα αποθέματα σε συνάλλαγμα και χρυσό. Την άνοιξη του 1932, η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Βενιζέλου προχωρά στην αποδέσμευση από την βάση του

¹⁶² Μ. Πηγίνος, *Θέματα οικονομικής Ιστορίας*, σ.108-109

Χρυσού(*Gold standard*) .Αυτό ισοδυναμούσε ουσιαστικά, με πτώχευση της χώρας και αναβολή κάθε προοπτικής για εισαγωγή φθηνών ξένων κεφαλαίων, που ήταν απαραίτητα για τη συνέχιση και ολοκλήρωση των μεγάλων αναπτυξιακών έργων της χώρας που είχαν ξεκινήσει από το 1828.Βέβαια ο Βενιζέλος αγωνίστηκε να εξασφαλίσει νέα δάνεια και άλλες διευκολύνσεις από τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες για τη συνέχιση και ολοκλήρωση των μεγάλων αναπτυξιακών έργων, αλλά δεν τα κατάφερε. Έτσι επέβαλε πρόσθετα μέτρα που περιλάμβανε συναλλαγματικούς περιορισμούς, απαγόρευση εξαγωγής κεφαλαίων, μεγάλους δασμούς στις εισαγωγές προϊόντων, και περιστολή δαπανών ώστε να αυξήσει τα χρηματικά του αποθέματα. Αυτή η προστατευτική του πολιτική, ενθάρρυνε την ντόπια παραγωγή καθώς πηγές που μέχρι τότε έμεναν ανεκμετάλλευτες, ήρθαν στο προσκήνιο και οι ντόπιοι παραγωγοί μπορούσαν πια να ανταγωνιστούν με τα δικά τους προϊόντα τις εισαγωγές. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθεί γρήγορα τόσο η αγροτική, όσο και η βιομηχανική παραγωγή.

Το 1936 μια βρετανική έκθεση έκανε την διαπίστωση ότι από τις χώρες των Βαλκανίων, μόνο η Ελλάδα είχε πετύχει μια θεαματική ανάκαμψη. Βέβαια η εγκατάλειψη της βάσης του χρυσού, θεωρήθηκε από πολλούς πολιτικούς της εποχής, ως δείκτη κακής οικονομικής διαχείρισης. Ωστόσο η κίνηση αυτή συνέβαλε στην τόνωση της ντόπιας οικονομίας. Η Ελλάδα έπαψε να εξαρτάται από τις εξαγωγές σταφίδας και καπνού και τα εμβάσματα του εξωτερικού και στράφηκε σε μια αυτόνομη ανάπτυξη που βασιζόταν στην εγχώρια αγορά και στην ορθολογικότερη αξιοποίηση των εσωτερικών πλουτοπαραγωγικών πόρων της. Στις εξωτερικές συναλλαγές εφαρμόζεται η μέθοδος Κλήριγκ «*ο συμψηφισμός σε είδος, χωρίς πληρωμή σε συνάλλαγμα.*» .Οι διεθνείς πια συναλλαγές δεν γίνονταν με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα, αλλά προηγούνταν διακρατικές συμφωνίες που κοστολογούσαν τα προς ανταλλαγή προϊόντα και επιδίωκαν η αξία των εξαγόμενων προϊόντων να ισοσκελίζεται με την αξία των εισαγόμενων. Η πολιτική αυτή, παρά τα μειονεκτήματα της καθώς το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας ήταν ελλειμματικό, επέτρεπε τον αποτελεσματικό κρατικό έλεγχο της σύνθεσης των εισαγωγών και των εξαγωγών.

8.3 Η ανάκαμψη της αγροτικής οικονομίας την περίοδο 1932-1939

Κατά το 1932 το εμπορικό ισοζύγιο βελτιώθηκε σημαντικά. Υπήρξε περιορισμός των εισαγωγών κατά 3.000.000.000 δραχμές σε σχέση με το προηγούμενο

έτος όπως επίσης περιορίστηκε σημαντικά και το εμπορικό έλλειμμα από 4.500.000.000 σε 2.400.000.000 δραχμές. Με αυτό τον τρόπο, οι εισαγωγές μειώθηκαν στα απολύτως απαραίτητα (πρώτες ύλες κ.ά.), με συνέπεια τη μείωση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου από 47,6% το 1924 σε 25,1% το 1939.¹⁶³

Στο διάστημα 1932-1939, το ελληνικό κράτος ακολουθεί μια πολιτική προστατευτισμού στα πλαίσια του οποίου ο αγροτικός τομέας παραγωγής χρηματοδοτείται από την υπόλοιπη οικονομία. Αν συγκρίνουμε τις περιόδους 1926-1930 με την περίοδο 1931-1935 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις και η κατανάλωση σιταριού, αυξήθηκαν κατά το ένα τρίτο, ενώ η παραγωγή διπλασιάστηκε. Η καλλιέργεια του σιταριού άρχισε να αντικαθιστά το καπνό, η τιμή του οποίου, είχε μειωθεί σημαντικά. Παρακάτω παραθέτουμε ένα πίνακα του δείκτη οικονομικής δραστηριότητας του Αγροτικού Οργανισμού Σιτηρών(Α.Ο.Σ) σε ποσοστά για την περίοδο 1925-1935:¹⁶⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 9:Ετήσιες διακυμάνσεις ΑΟΣ για την περίοδο 1925-1935

1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
-	5,95	+5,79	+1,42	+3,50	-3,48	-4,60	-3,98	+6,01	+4,74	+13,50

Το σημαντικότερο πρόβλημα της σιτοκαλλιέργειας, ήταν ότι απαιτούσε πολλά στρέμματα γης και άφθονα εργατικά χέρια. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να ενισχύσει τους αγρότες με νέα δάνεια και να κάνει περισσότερες υποχωρήσεις. Πράγματι το διάστημα 1933-1934 το κράτος έκανε αναστολή των χρεών τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1936 τα $\frac{3}{4}$ των αγροτών ήταν χρεωμένα και όφειλαν το ετήσιο σχεδόν εισόδημα τους από την γεωργία. Το πρόβλημα λύθηκε όταν η κυβέρνηση του Μεταξά, λίγο μετά την άνοδο της στην εξουσία, καταργεί με το νόμο (677/1937) τα χρέη των αγροτών¹⁶⁵. Η Ελλάδα γίνεται σιγά σιγά αυτάρκης σε αγροτικά προϊόντα χάρις στην αλματώδη

¹⁶³ M.Mazwer, ο. π., σ.279

¹⁶⁴Μ .Ρηγίνος, *Θέματα οικονομικής Ιστορίας*, σ.173

¹⁶⁵Μ. Ρηγίνος, *Θέματα οικονομικής Ιστορίας* ,σ.108-111

ανάπτυξη της γεωργίας ως αποτέλεσμα των αναπτυξιακών έργων που είχαν ξεκινήσει από το 1828. Η απόφαση της εγκατάλειψης της χρυσής βάσης, συνοδεύεται με μια σειρά μέτρων για την συγκράτηση του πληθωρισμού, όπως η αύξηση των δασμών, η μείωση των εισαγωγών, και η σταθεροποίηση της νομισματικής κυκλοφορίας. Η ύφεση στην ελληνική βιομηχανία συνεχίστηκε παρά τις ευνοϊκές συνθήκες που δημιούργησε ο κρατικός παρεμβατισμός καθώς ο έλεγχος της νομισματικής κυκλοφορίας δημιούργησε στενότητα χρήματος.

Η ελληνική οικονομία άρχισε ν' ανακάμπτει αργά, αλλά σταθερά ήδη από το 1933, ενώ τα κεφάλαια άρχισαν να επιστρέφουν στην Ελλάδα, σε σημείο που το αποθεματικό της Τράπεζας της Ελλάδας από 7,6 εκατομμύρια δολάρια το 1932, έφτασε το 1934 στα 44,7 εκατομμύρια δολάρια. Ταυτόχρονα η ελληνική βιομηχανία γίνεται ο κύριος προμηθευτής της εγχώριας αγοράς και η νομισματική κυκλοφορία απελευθερώνεται. Με την επανεκκίνηση της ελληνικής βιομηχανίας, μειώνεται το ποσοστό της ανεργίας, και τα εργατικά ημερομίσθια αρχίζουν να αυξάνονται, ενισχύοντας την αγοραστική δύναμη. Κατά την περίοδο 1933—1935 ο δείκτης του κόστους ζωής ανέρχεται σε 14,7% ενώ την ίδια περίοδο το μέσο ανδρικό ημερομίσθιο αυξάνεται κατά 14,5%. Οι συνθήκες διαβίωσης βελτιώνονται ακόμα περισσότερο όταν το 1936, αρχίζουν να εφαρμόζονται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας που καθορίζουν κατώτατα όρια αμοιβών¹⁶⁶

Γίνεται λοιπόν φανερό, ότι η περιοριστική πολιτική της φιλελεύθερης κυβέρνησης του Βενιζέλου σε συνδυασμό με τα μεγάλα έργα υποδομής, οδήγησαν την ελληνική οικονομία από το 1933 κιόλας σε πρωτοφανείς ρυθμούς ανάπτυξης. Από την άλλη η στάση πληρωμών που κηρύττει ο Βενιζέλος που έμεινε γνωστή ως η χρεοκοπία του Απρίλη του 1932, ανέστειλε την καταβολή του χρεολυσίου, περιόρισε σημαντικά την καταβολή των τόκων, διέυρυνε το χρόνο αποπληρωμής του χρέους και επιπλέον πέτυχε να πληρώνει το ίδιο επιτόκιο που πλήρωναν και τα μεγάλα κράτη. Το σημαντικότερο είναι με την εφαρμογή της πολιτικής του, ο Βενιζέλος βοήθησε την Ελλάδα να βγει από την ύφεση χάρη στον ισχυρό παραγωγικό ιστό που είχε αναπτύξει και στα αναπτυξιακά έργα που είχε ήδη ολοκληρώσει. Τα αποτελέσματα της πολιτικής

¹⁶⁶ Μ.Ρηγίνος, *Θέματα οικονομικής Ιστορίας*, σ.175-176

του θα φανούν πολύ αργότερα όταν πια ο Βενιζέλος θα πάψει να είναι πρωθυπουργός του ελληνικού κράτους.¹⁶⁷

Μετά την παραίτηση του Βενιζέλου, θα επακολουθήσουν κάποια χρόνια πολιτικών αναταραχών με την εναλλαγή κυβερνήσεων και κάτω από συνθήκες διάρρηξης της Δημοκρατίας, καταργείται το σύνταγμα και στις 4 Αυγούστου του 1936 επιβάλλεται η δικτατορία του Μεταξά. Η νέα εξουσία κάτω από την ανάγκη εξεύρεσης οικονομικών πόρων για την κάλυψη των αυξημένων δημοσιονομικών αναγκών του κράτους, συνάπτει νέα δάνεια με το εξωτερικό. Έτσι λαμβάνει 350 εκατομμύρια από την Γερμανία και 4 εκατομμύρια από την Αγγλία, επιβαρύνοντας ακόμα περισσότερο την οικονομική κατάσταση της χώρας και δημιουργώντας πρόσθετες δανειακές υποχρεώσεις. Στον αγροτικό τομέα, η δικτατορία του Μεταξά σε μια προσπάθεια να ανακουφίσει τα υπερχρεωμένα αγροτικά νοικοκυριά προχωρά με νόμο στην διαγραφή των αγροτικών χρεών. Την ίδια περίοδο, η χρήση νέων καλλιεργητικών μεθόδων αυξάνει σημαντικά τις στρεμματικές αποδόσεις του σιταριού και βαμβακιού, ενισχύοντας την εγχώρια κατανάλωση και μειώνοντας αισθητά τις εισαγωγές. Ταυτόχρονα σημειώνεται και μια σημαντική αλλαγή στην σειρά κατάταξης των εξαγωγικών προϊόντων της στην ελληνική αγορά. Οι παραδοσιακές εμπορευματικές καλλιέργειες της σταφίδας και του λαδιού, παραχωρούν την θέση τους στο βαμβάκι και τον καπνό, ενώ η κυριαρχία των δημητριακών, διατηρείται και μέχρι τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Με τα νέα αυτά εξαγωγικά προϊόντα, αυξήθηκαν οι συναλλαγματικές ροές κεφαλαίων στη χώρα ενισχύοντας το εμπορικό της ισοζύγιο και καλύπτοντας ένα μέρος το ελλείματος του.

Έτσι το χρονικό διάστημα 1933-1939, σημειώνεται μια σημαντική αύξηση του συνολικού προϊόντος, βελτιώνοντας το ρυθμό ανάπτυξης της χώρας.¹⁶⁸ Παράλληλα με την στήριξη του πρωτογενή τομέα, το καθεστώς Μεταξά εκπονεί ένα φιλόδοξο εξοπλιστικό πρόγραμμα το οποίο εξασφάλιζε στην Ελλάδα μια αυτάρκεια σε πολεμικό εξοπλισμό ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στο επερχόμενο ευρωπαϊκό πόλεμο. Την περίοδο 1936-1939 οι ετήσιες δαπάνες του κράτους σε πολεμικό εξοπλισμό

¹⁶⁷ M. Mazower, *ο. π.*, σ.240-242

¹⁶⁸ Θ.Σακελλαρόπουλος, *ο. π.*, σ.41

ανέρχονταν σε 4,4 δις δραχμές που αντιστοιχούσε σε ποσοστό 32% των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού ,έναντι του 19,2% της προηγούμενης περιόδου.

Η εξουσία του Μεταξά, ήταν κάτι καινούριο για την ελληνική κοινωνία, το οποίο ήταν πλήρη ευθυγραμμισμένο με το εθνικοσοσιαλιστικό πρότυπο που είχε αρχίσει να κυριαρχεί στον ευρωπαϊκό ορίζοντα την περίοδο του μεσοπολέμου. Αυτή το νέο πρότυπο θα γινόταν ο μοχλός εκκίνησης ενός καινούργιου μεγαλύτερου και ολέθριου πολέμου με ανυπολόγιστες ανθρώπινες και υλικές απώλειες.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Ι. Κολλιόπουλος, *Η δικτατορία της 4 Αυγούστου*, Αθήνα 1978,σ. 400

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η αγροτική λοιπόν πολιτική που εφαρμόστηκε σε όλη την διάρκεια του δευτέρου μισού του 19^{ου} με αρχές του του 20^{ου} αιώνα, βοήθησε να αντέξει η ελληνική γεωργία τις διεθνείς οικονομικές πιέσεις, να απελευθερώσει νέες παραγωγικές δυνάμεις και με την χρήση νέων τεχνικών παραγωγής, να βελτιώσει την παραγωγικότητά καθώς και να αυξήσει ως ένα βαθμό την ανταγωνιστικότητά της. Ωστόσο δεν μπόρεσε να διαμορφώσει πιο ισχυρούς μηχανισμούς ανάπτυξης ,που θα εξασφάλιζαν ένα πιο προστετευμένο και σταθερό θεσμικό πλαίσιο στήριξης της αγροτικής οικονομίας .

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1.Αρχεία

Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα ,1986,σ:281

Ιστορικό Αρχείο Α.Σ.Ο

2. Εκδόσεις

Τράπεζα Πειραιώς ,*Ο Αγροτικός Τομέας στην Ελλάδα,200 χρόνια Ιστορίας*, Αθήνα 2021,σ:73,σ:76

Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 5,Αθήνα,2003,σ:55-58,σ:66-67

3. Ηλεκτρονικές Πηγές

Αφιέρωμα στα Ελληνικά Τελωνεία:« *Η δημόσια υπηρεσία με 200 χρόνια Ιστορίας 1822-2022*»www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/afieroma-sta-ellinika-teloneia-i-dimosia-ypiresia-me-200-chronia-istorias-1822-2022,επίσκεψη στις 9.07.2023

Σύνδεσμος των Εν Αττική Λαγκαδινών 1998,«*Θεόδωρος Δηλιγιάννης*»,<https://www.lagkadia.com/biog/theodil.htm>, επίσκεψη στις 9.09.2023

Άρθρο17:(Προστασία της ιδιοκτησίας και Απαλλοτριώσης)
<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/>,επίσκεψη επίσκεψη στις 22.11.2023

Ιστορία τοπική «*Προσωπικό Αρχείο του Δημήτρη Χατζηγιάννη*»
https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/9r3x-2nkr-t9fx?sort=lastUpdated&places=147649&genres=409&sortDir=desc&sf_culture=en&istLimit=100&onlyDirect=1 , επίσκεψη στις 10.11.2023

Ιστορικό Αρχείο του ΑΣΟ. <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/u-u-1951> επίσκεψη στις 8.08.2023

B. Βιβλιογραφία

1. Ελληνική

Αγιάνογλου Π., *Το πέρασμα από την Φεουδαρχία στον Καπιταλισμό στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998

Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986

Ανδρεάδης Α., *Η ελληνική δημόσια οικονομία από του συμβιβασμού μέχρι των βαλκανικών πολέμων*, Αθήνα 1939

Αρώνη -Τσίχλη, Κ., *Αγροτικό ζήτημα και Αγροτικό κίνημα ,Θεσσαλία 1881-1923*, Αθήνα 2005

Αρώνη- Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905*, Αθήνα 1999.

Ασδραχάς Σ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία, ιη'-ιθ' αι :Υποθέσεις και προσεγγίσεις* , Αθήνα 1982.

Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας* , Αθήνα 1975.

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1978.

Δάβος Β., *Τα σταφιδική της Ηλείας 1827-1997*, Αθήνα 1997.

Δερτιλής Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920* , Αθήνα 2010.

Δερτιλής Γ., *Ελληνική Οικονομία (1830-1940) και Βιομηχανική Επανάσταση* , Αθήνα 1985.

Δημητρίου Μ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1985.

Ευελπίδης Χρ., *Αγροτικόν ζήτημα*, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του Παύλου Δρανδάκη, τόμ. Α', Αθήνα 1926.

Καραβίδα Κ., *Τα αγροτικά* , Αθήνα 1931.

Καράγιωργας Ι., *Καρδαμάς -Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία*, Αθήνα 1992.

Κλάφης Α., *Στο κλουβί της Ελλάδας, της στενής μας κλεισμένοι*, Αθήνα 2019.

Κονδύλης Θ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928 1932)*, Αθήνα 2009.

- Κολλιόπουλος Ι., *Η δικτατορία της 4 Αυγούστου*, Αθήνα 1978.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1959, Τομ.4^{ος}
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος*, Αθήνα 1975.
- Κοφινάς Γ., Παναγιωτόπουλος Ι., *Κώδιξ της περί δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας μετά διοικητικής και δικαστικής νομολογίας*, Αθήνα 1898.
- Κρεμμυδάς Β., *Θέματα Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας 18^{ος}-19^{ος}*, Αθήνα 1992.
- Κωστής Κ., Πετμεζάς Σ., *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006
- Μουγογιάννης Γ., *Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία*, Βόλος 1985.
- Μπακουνάκης Ν., *Το κρασί του Γουσταύου*, Αθήνα 1997.
- Μπούσδρας Δ., *Η απελευθέρωση των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα 1951.
- Μπουρνόβα Ε., Προγουλάκης Γ., *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία 18^{ος}-20^{ος} αιώνα*, Αθήνα 1999.
- Μπουρνόβα Ε., *Banquiers, usuriers et paysans, réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Paris 1988,
- Μπουρνόβα Ε., *Θέματα Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας*, Αθήνα 1992.
- Παναγιωτόπουλος Β., *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1980.
- Παναγιωτόπουλος Δ., *Η Θεσσαλία του 1917*, Περιφέρεια Θεσσαλίας, 2019.
- Παπαγιαννάκης Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1982-1910)*, Γεωπολιτικές οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις, Αθήνα 1982.
- Πανταζόπουλος Ν., *Παραδοσιακοί αγροτικοί Θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1986.
- Παπανδρέου Γ., *Η Ηλεία δια μέσω των αιώνων*, Αθήνα 1924.
- Πατρώνης Β., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015.
- Πετμεζάς Σ., *Οι έγγειες σχέσεις 1830-1880 - Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας 18^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1991.
- Πετμεζάς Σ., *Η Ελλάδα στο 19^ο-20^ο αιώνα*, Αθήνα 2009.
- Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851-1912*, Αθήνα 1988.
- Πιζάνιας Π., *Η αγροτική παραγωγή στο 19 αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα*, Αθήνα 1985.

Πιζάνιας Π., *Το ζήτημα της ενσωμάτωσης στο νέο κράτος, -Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4, Αθήνα 2004.

Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία, 1881-1912*, Αθήνα 1982.

Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, Αθήνα 1987.

Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα 1995.

Ρηγίνος Μ., *Θέματα οικονομικής Ιστορίας*, Αθήνα 1991.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1991.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Νεοελληνική Κοινωνία, Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1993.

Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 2007.

Σίδερης Αρ., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασα ν εκατονταετιάν (1833-1933)*, Αθήνα 1934.

Σκάρος Ζ., *Οι Ρίζες του Ποταμού, Ραγιάδες και Κολίγοι*, τόμος Α', Βόλος 1999.

Σούτσος Ι., *Δοκίμιον οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1863.

Στεφανίδης Δ., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα 1948.

Τζόκας Σπ., *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη*, Αθήνα 1998.

Τριχά Α., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και τα δημόσια έργα*, Αθήνα 2001.

Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι Κολίγοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1974.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

Φραγκιάδης Α., *Ελληνική οικονομία 19ος-20ός, αιώνας, Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007.

Φραγκιάδης Α., *Ο, Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός και αι εργασίαι του κατά το πρώτο έτος 1925-192*, Αθήνα 1927.

Φραγκιάδης Α., *Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο*, Αθήνα 2006.

Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι Διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999.

Χρήστου Θ., *Πέτρος Σωκρ. Κόκκαλης (1896 – 1962). Ο αστός επαναστάτης ιατρός από τον αντιβενιζελισμό στο λενινισμό*, Αθήνα 2019.

Χρήστου Θ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική σκηνή (1909-1910)*», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11 (2006), σ. 444-483.

Χρήστου Θ., *Το εκπαιδευτικό σύστημα (1881-1910). Αιτήματα, μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα*, στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11 (2006), σ. 484-525.

Ψαλιδόπουλος Μ., *Ιστορία Της Τράπεζας Της Ελλάδος 1928-2008*, Αθήνα 2014.

Ψύρρας Θ., *Κιλελέρ στο ήλιο μοίρα*, Αθήνα 2010.

Ψυχογιός Ψ., *Το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, Αθήνα 1994.

2. Ξένη

Smith B., *Η Ελλάδα στην Εποχή του Γεωργίου του Α΄*, Αθήνα 2008.

Charles C., *Η Ελλάς το 1887*, Αθήνα 1887.

Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, Αθήνα 1984.

Douglas D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, Αθήνα 1983.

Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2009.

Περίληψη

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, το ελληνικό κράτος στηριζόταν στο πρωτογενή τομέα παραγωγής, ενώ ο δευτερογενής ήταν σχεδόν ανύπαρκτος. Το 1871 η Κυβέρνηση Κουμουνδούρου εφαρμόζει την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση με την διανομή των εθνικών γαιών. Ο πολιτικός που θα συμβάλει στον εκσυγχρονισμό της χώρας θα είναι ο Χαρίλαος Τρικούπης. Ο αγροτικός νόμος του 1917 θα αποτελέσει την βάση για την δεύτερη μεταρρύθμιση η οποία θα λύσει το πρόβλημα των τσιφλικιών. Η κρίση του 1920, θα θέσει την ελληνική οικονομία σε τροχιά ύφεσης. Τέλος η προστατευτική πολιτική του Βενιζέλου θα εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για την μελλοντική επίλυση του αγροτικού ζητήματος .